

„Eftir hverju erum við að vinna?“
***Hugmyndir starfsfólks í frítímastarfi barna og unglings um
kynjaskipt klúbbastarf***

Eyrún Ólöf Sigurðardóttir

Lokaverkefni til BA-prófs í tómstunda- og félagsmálafræði
Leiðsögukennari: dr. Gyða Margrét Pétursdóttir

Íþrótta-, tómstunda- og þroskaþjálfaeild
Menntavísindasvið Háskóla Íslands
Júní 2011

„Eftir hverju erum við að vinna?“

Ritgerð þessi er 10 eininga lokaverkefni til BA-prófs við Íþrótt-,
tómstunda- og þroskaþjálfadeild, Menntavísindasviði Háskóla
Íslands.

© 2011 Eyrún Ólöf Sigurðardóttir
Ritgerðina má ekki afrita nema með leyfi höfundar.

Prentun: Háskólaprent
Reykjavík, Ísland 2011

Útdráttur

Markmið þessa verkefnis er að skoða viðhorf starfsfólks í frítímastarfi barna og unglings til kynjaskiptrar starfsemi. Rannsóknin byggir á fjórum viðtölum við starfsfólk í félagsmiðstöðvum og á frístundaheimilum sem tekin voru í marsmánuði 2011. Viðtölin eru orðræðugreind út frá Faucoultískri orðræðugreiningu og sett í samhengi við hugtakaramma Pierre Bourdieu, sögulega þróun skipulagðrar tómstundaiðkunnar og femínískar kenningar. Sérstök áhersla er lögð á að skoða hvernig tómstundastarf barna og unglings er vettvangur táknabundins ofbeldis. Helstu niðurstöður eru að orðræða viðmælenda er mettuð af tvíhyggjuhugmyndum, gagnkynhneigðu forræði og staðalmyndum um stelpur og stráka. Starfsfólk virðist meðvitað um skaðsemi staðalmynda en ómeðvitað um eigin þátt í framleiðslu á þeim og hefur lítil úrræði til að sprynda gegn móturnum þeirra og viðhaldi. Einstaklingshyggja og hugmyndir um lýðræði gefa til kynna undirliggjandi eðlishyggju og ýta undir endurframleiðslu á ríkjandi valdatengslum í samfélagit. Ýmislegt bendir til að stelpuklúbbar þjóni hlutverki öruggs rýmis eins og þau birtast í skrifum femínista. Nauðsynlegt er að efla menntun og vitund um kynjafræði á meðal starfsfólks í frítímastarfi svo kynjuðum staðalmyndum sé veitt mótsprynd.

Formáli

Ritgerð þessi er skrifuð til B.A.-gráðu í tómstunda- og félagsmálafræðum við Menntavísindasvið Háskóla Íslands. Leiðbeinandi minn við verkefnið var dr. Gyða Margrét Pétursdóttir sem fær mínar bestu þakkar fyrir góða leiðsögn og ánægjulegt samstarf. Föðursystur minni, Þorbjörgu Jónsdóttur, þakka ég fyrir yfirlestur og mömmu minni, Ragnhildi Guðlaugu Hjartardóttur, fyrir yfirlestur og aðstoð við lokafrágang. Vinkonur og vinir sem hafa verið mér innan handar síðastliðnar vikur og daga fá enn fremur kærar þakkar fyrir aðstoðina og stuðninginn.

Efnisyfirlit

1. INNGANGUR	6
2. FRÆÐILEGT SAMHENGI	8
FÉLAGSLEGUR VERUHÁTTUR OG SVIÐ	8
ALLS KONAR AUÐMAGN	9
TÁKNBUNDIÐ OFBELDI OG MISKENNSL.....	10
FEMÍNÍSKAR TÚLKANIR Á BOURDIEU.....	11
TILURÐ FÉLAGSMIÐSTÖÐVA OG FRÍSTUNDAHEIMILA Í NÚVERANDI MYND	13
SAMANTEKT.....	16
3. AÐFERÐ OG FRAMKVÆMD	16
FOUCAULTÍSK ORÐRÆÐUGREINING.....	18
AÐFERÐIR.....	20
RANNSAKANDI STAÐSETTUR	22
SAMANTEKT.....	24
4. „OG SVO ERUM VIÐ BARA PARNA...“	24
ÞEMU, GAGNORÐRÆÐA OG INNBYRÐIS TENGL.....	25
<i>Tvíhyggja</i>	25
<i>Hinn frjálsi einstaklingur, lýðræðið og staðalmyndir.....</i>	26
<i>Þegar einstaklingurinn bregst tekur eðlið við.....</i>	27
<i>Frá Pyrnirós til Gillzeneggers.....</i>	29
... og frá staðalmyndum í öruggt rými.....	32
<i>Pagnir og fjarvera.....</i>	33
<i>Herkænska</i>	34
<i>Samhengi 1: Bakgrunnur.....</i>	35
<i>Samhengi 2: Net valds og þekkingar</i>	36
<i>Áhrif og afleiðingar</i>	37
<i>Takmarkanir</i>	38
5. NIÐURSTÖÐUR OG LOKAORÐ	38
Í UPPHAFI SKYLDI ENDINN SKOÐA	41
HEIMILDIR	43
VIÐAUKI	47

1. Inngangur

Árið 2006 var gerð úttekt á sumarnámskeiðum í barnastarfi ÍTR með það að markmiði að greina starfsemina út frá kynjasjónarmiðum. Niðurstöður verkefnisins leiddu í ljós að hegðun og orðræða bæði barna og fullorðinna var mjög kynjuð og ekki til þess fallin að stuðla að kynjajafnrétti. Í skýrslu um verkefnið er bent á mikilvægi þess að fræða starfsfólk um málefni sem snúa að kynjajafnrétti og lagt til að sú aðferð verði reynd að hafa kynjaskipt starf hluta úr degi til að samþætta kynja- og jafnréttissjónarmið við stefnumótun og vinnu innan stofnunarinnar (Svandís Anna Sigurðardóttir, 2006).

Ætlunin með þessari ritgerð er að skoða hverjar eru hugmyndir starfsfólks á frístundaheimilum og í félagsmiðstöðvum til kynjaskipts starfs með börnum og unglungum. Áhugi minn beinist ekki síst að þeim hugmyndafræðilega grunni sem slíkt starf hvílir á og framkvæmd starfsins, þ.e. dagskrá og viðfangsefnum kynjaskiptra klúbba í frítímastarfi.

Rannsóknin byggir á viðtölum við fjóra starfsmenn í félagsmiðstöðvum og frístundaheimilum sem Reykjavíkurborg rekur. Viðtölin eru orðræðugreind út frá Foucaultískri orðræðugreiningu (e. *Foucauldian discourse analysis*) og sett í samhengi við kenningar Pierre Bourdieu, sögulega þróun skipulagðs tómstundastarfs og femínískar kenningar. Rannsóknarspurningin sem ég legg upp með er:

- Hverjar eru hugmyndir starfsfólks í frítímastarfi barna og unglings um kynjaskipt klúbbastarf?

Eins og við er að búast þegar eigindlegum aðferðum er beitt þróaðist rannsóknin eftir því sem á leið og til urðu þrjár undirspurningar:

- Hvernig birtast tvíhyggja, gagnkynhneigt forræði og staðalmyndir í orðræðu starfsfólks í félagsmiðstöðvum og á frístundaheimilum?
- Hver eru áhrif einstaklingshyggju og lýðræðishugmynda á kynjaskipt klúbbastarf í frítímastarfi barna og unglings?
- Gegna stelpuklúbbar hlutverki „öruggs rýmis“ eins og femínistar hafa skrifað um þau?

Ritgerðin skiptist í eftirfarandi megin kafla: í öðrum kafla er gerð grein fyrir fræðilegum bakgrunni viðfangsefnisins, þ.e. nokkum lykilhugtökum úr kenningaramma Bourdieu og sögulegum forsendum félagsmiðstöðva og frístundaheimila í núverandi mynd. Í þriðja kafla útskýri ég aðferðafræðilegan grunn og aðferðir við rannsóknina. Fjórði kafli er ítarleg greining á rannsóknargögnum og að lokum tekur við fimmti kafli, sem er niðurstöður og lokaorð. Þar er rannsóknarsprungum svarað og bent á hverjar takmarkanir rannsóknarinnar eru.

2. Fræðilegt samhengi

Í þessum kafla fjalla ég um fræðilegan grunn verkefnisins. Fyrri hluti kaflans snýr að kenningum franska félagsfræðingsins Pierre Bourdieu en sá seinni um sögulegar forsendur frístundaheimila og félagsmiðstöðva. Ég byrja á að gera grein fyrir hvernig nokkur lykilhugtök í kenningakerfi Bourdieu sameinast í kenningu hans um táknbundið ofbeldi og bjóða upp á að skoða hvernig einstaklingur og samfélag eiga í gagnvirku sambandi, og hvernig líf fólks rennur inn í, og um, félagslegar formgerðir. Í seinni hluta kaflans er yfirlit yfir þá þróun sem leiddi til þess að hið opinbera hóf rekstur á frístundaheimilum og félagsmiðstöðvum á Íslandi og sýnt hvernig kenning Bourdieu um táknbundið ofbeldi nær yfir þá starfsemi sem fer fram á þessum stöðum.

Félagslegur veruháttur og svið

Grundvallarhugtak í öllum kenningum Bourdieu er félagslegur veruháttur (e. og f. *habitus*) hugtak sem hann kynnti inn í félagsvíindi og lýsti sem undirstöðu allrar huglægrar skynjunar, túlkunar og hegðunar fólks af, og í, hlutlægum veruleika sínum (Wacquant, 2008). Veruháttur er grunnurinn sem allar ákvarðanir fólks hvíla á og honum er miðlað í gegnum þær persónulegu væntingar sem einstaklingur, sem meðlimur hóps eða stéttar, hefur til hins hlutlæga veruleika sinnar félagslegu stöðu. Hann er sá vettvangur þar sem veruleiki er innbyrtur og innra byrði tjáð og er því í senn formaður og formandi (Jenkins, 2000; sjá einnig Wacquant, 2008).

Veruháttur er afleiðing félagsmótunar og hann getur af sér ólíkar félagslegar gjörðir, í samræmi við stöðu einstaklings í félagslegu rými. Þessar margbreytilegu félagslegu gjörðir, birtingarmyndir ólíks veruháttar, þjóna jafnframt tilgangi ákveðins flokkunarkerfis, sem setur fólk á bás út frá hegðun þess og atferli. Veruháttur gerir greinarmun á því sem er gott og vont, rétt og rangt, eftirsóknarvert og fráhrindandi í samræmi við svið og stöðu einstaklings, sem útskýrir hvers vegna sama fyrirbærið getur haft mjög ólíka merkingu fyrir fólk (Bourdieu, 1998). Stúlkum getur þótt litarinn bleikur eftirsóknarverður á meðan drengjum þykir hann fráhrindandi og einhverjum getur þótt það að hlusta á ákveðna tónlist merki um fágaðan smekk en í augum annars er það sama tilgerðarlegt.

Af þessu má skilja að veruháttur er breytilegur milli einstaklinga, fjölskyldna, stéttu og menningarheima og mótar heimssýn fólks í samræmi við gefnar félagslegar aðstæður og venjur í nærumhverfi. En eins og Jenkins (2000) bendir á áleit Bourdieu hann á engan hátt vera birtingarmynd vélrænnar nauðhyggju enda getur veruháttur einstaklinga -og gerir gjarnan- tekið breytingum og þróast á lífsleiðinni. Það gerist í ákveðnu rofi sem myndast þegar félagslegar og huglægar formgerðir fara ekki saman eða styrkja ekki hvor aðra, eða þegar ósamræmi er á milli veruháttar og sviðs (e. *field*, f. *champ*), sem er annað mikilvægt hugtak í kenningum Bourdieu. Svið er skipulagt rými sem þróngvar sínum skilgreiningum upp á alla sem ganga inn í það. Það er vettvangur átaka, þar sem tekist er á um ríkjandi dreifingu á hvers kyns auðmagni. Svið hafa mismikið sjálfræði eftir því hversu vel hefur tekist til við að einangra sig frá ytri áhrifum (Wacquant, 2008). Algeng dæmi um svið eru skólar og háskólar, fræðasvið, vinnustaðir eða starfsstéttir, en hugtakið má yfirfæra á skylda starfsemi, svo sem félagsmiðstöðvar og frístundaheimili, með þeim formerkjum þó að á Íslandi eru frístundaheimili nýlegt fyrirbæri sem eiga langt í land með að festa sig jafn rækilega í sessi innan samfélagsins og ofantalin fyrirbæri.

Alls konar auðmagn

Skilgreining Bourdieu á auðmagni er frábrugðin upphaflegri skilgreiningu Marx, sem tók eingöngu til efnislegra gæða, en samkvæmt Bourdieu er auðmagn hver sú uppsprettu sem í gefnum félagslegum aðstæðum eða sviði gerir fólk kleift að tileinka sér þann ávinning sem fæst af þáttöku og keppni í aðstæðunum/sviðinu. Það á við um hvað það sem má nota til að „kaupa sér leið að“, og ná, ákveðnu marki á afmörkuðu sviði. Bourdieu taldi helstu form auðmagns vera efnahagslegt, sem getur verið af ólíkum toga, félagslegt og menningarlegt en var afdráttarlaus um að efnahagslegt auðmagn er grunnur alls annars auðmagns (Bourdieu, 1986; 1991).

Félagslegt auðmagn birtist í sterkri félagslegri stöðu og tengslaneti innan ákveðins hóps eða á vissu sviði og menningarlegt auðmagn einkennist af eignarhaldi á tiltölulega fágætum, vel metnum menningarlegum eiginleikum, hæfileikum, þekkingu eða munum (Bourdieu, 1986). Í því samhengi má nefna sérstaklega fágaða

málnotkun sem gengur í erfðir á milli kynslóða og er náttúrugerð, þ.e. lítin líta út fyrir að koma náttúrulega, eða vera meðfædd, þeim sem beita henni.

Menningarauðmagn hefur þá sérstöðu á meðal auðmagns að það er líklegt til að renna saman við og verða hluti af veruhætti fólks (Bourdieu, 1986) en Bourdieu og Passeron (1977) lögðu áherslu á að hlutverk menntastofnana er ekki síst að endurframleiða menningarlegt auðmagn og viðhalda þannig stéttaskiptingu og ójafnri valdadreifingu. Sérhver tegund af auðmagni gefur vald yfir ákveðnu sviði í þeim skilningi að eignarhald á auðmagni ákvarðar möguleika einstaklings á að hagnast í leikjum þar sem tiltekin tegund auðmagns skiptir máli og hefur áhrif. Þannig á auðmagn þátt í að ákvarða félagslega stöðu fólks (Bourdieu, 1991). Ólíkum tegundum auðmagns má í vissum tilvikum skipta fyrir aðrar. Með efnahagslegu auðmagni má kaupa menningarauðmagn og hvort tveggja félagslegt og menningarlegt auðmagn veitir aðgang að ákveðnum efnislegum, og táknbundnum gæðum, og greiðir leiðina til frama og vegferðar (Bourdieu, 1986). Bourdieu tilgreindi svo sérstaklega táknbundið auðmagn, betur þekkt sem frægð, orðspor eða virðing, sem hann skilgreindi sem afleiðingar þess að önnur form af auðmagni eru viðurkennd og álitin réttmæt (Bourdieu, 1991).

Táknbundið ofbeldi og miskennsl

Bourdieu skilgreindi táknbundið ofbeldi sem hvert það afl eða vald sem tekst að þróngva sínum gildum upp á fólk og setja þau fram sem réttmæt með því að hylja valdasamspilið sem er grundvöllur þessa sama valds (Bourdieu og Passeron, 1977; Bourdieu, 1986). Táknbundið ofbeldi byggir á kerfum gildismats sem réttmæta og styrkja félagslegan ójöfnuð (Wacquant, 2008) og viðheldur bæði og undirstrikar menningarleg jafnt sem efnisleg yfírráð eins hóps yfir öðrum (Bourdieu og Passeron, 1977). Mikilvægt hugtak í þessu samhengi er það sem mætti kalla á íslensku menntunarlega aðgerð (e. *pedagogic action*) og á við um alla menntun í víðasta mögulega skilningi, ekki bara formlegt nám (Bourdieu og Passeron, 1977). Bourdieu og Passeron (1977) voru afdráttarlausir um að sérhver menntunarleg aðgerð er, hlutlægt séð, táknbundið ofbeldi. Annað mikilvægt hugtak í kenningum Bourdieu er

miskennsl (e. *misrecognition*, f. *méconnaissance*)¹ sem á við um ferlið þar sem valdasamspil eru ekki skynjuð sem slík heldur upplifuð þannig að þau öðlast réttmæti í augum fólks (Bourdieu og Passeron, 1977; sjá einnig Wacquant, 2008). Þannig kann háskólanemi af verkamannastétt að líta fram hjá því ofbeldi og stýringu sem tilraunir hennar til að rísa til metorða innan akademíunnar fela óumflýjanlega í sér og birtast í því að viðkomandi er nauðbeygð að laga sig að gildum og viðmiðum valdastéttarinnar vilji hún vera tekin alvarlega í fræðimannasamféluginu.

Bourdieu og Passeron (1977) benda á að máttur táknbundins ofbeldis er aldrei meiri en þegar það tekur á sig mynd sjálfsútilokunar, þ.e.a.s. þegar fólk útilokar sjálft sig frá þáttöku á ákveðnu sviði eða í ákveðnu verkefni, hvort heldur er með því að mistakast (sökum veruháttar eða skorts á réttu auðmagni) eða með beinni ákvörðun þess efnis. Þá er ekki þörf á beinni valdbeitingu, þó upplýst samþykki liggi ekki heldur fyrir, heldur smýgur táknbundna ofbeldið inn í veruhátt einstaklinga sem verða virkir þátttakendur í eigin kúgun. Clare Chambers (2005) nefnir sem dæmi um þetta þegar konur klæða sig í óþægilega skó eða gangast undir sársaukafullar, jafnvel hættulegar, aðgerðir í þeim tilgangi að uppfylla viðmið um staðlaða fegurð.

Femínískar túlkanir á Bourdieu

Véronique Mottier (2002) telur gagnsemi hugtakaramma Bourdieu fyrir femínískar kenningar ekki síst felast í hugmyndum hans um táknbundnar víddir valds. Hún gagnrýnir hann aftur á móti fyrir þunna skilgreiningu á kyngervi, þ.e. að byggja hana fyrst og fremst á meðfæddum, líffræðilegum mun í stað þess að skoða kyngervi sem slíkt út frá valdi. Mottier (2002) fullyrðir að valdaójafnrétti verði aldrei smættað niður í, né útskýrt eingöngu út frá, kyngervismun og að eigi kenningasmíð um kyngervi að vera sannfærandi verði hún að fela í sér rannsókn á bæði mismun á

¹ Að mér vitanlega hefur ekki myndast hefð fyrir þýðingu á hugtakinu *méconnaissance* á íslensku en ég notast við þýðingu Egils Arnarsonar á hugtakapari Althusser *reconnaissance/méconnaissance*, sem í þýðingu Egils útleggst sem *kennsl/miskennsl* (sjá Magnús Þór Snæbjörnsson og Viðar Þorsteinsson, 2009).

kyngervunum og því valdi sem í þeim er falið. Þessi einfalda skilgreining á kyngervi er samkvæmt Mottier (2002) helsti veikleikinn í kenningasmíð Bourdieu og verður, meðal annars, til þess að honum mistekst ætlunarverk sitt með bókinni *Karllægum yfírráðum* (e. *Masculine Domination*, f. *La domination masculine*), sem kom út árið 1998, en það var að fléttu saman greiningu á kyngervi við rannsókn á valdaójafnvægi á milli kyngervanna.

Það litla vægi sem kyngervi og kynjaður veruháttur fá í skrifum Bourdieu er, samkvæmt Mottier (2002), ekki síst merkilegt í ljósi yfirlýsinga hans þess efnis að konur og samkynhneigðir séu þeir samfélagshópur sem verst verði fyrir barðinu á karllægum yfírráðum í samfélaginu. Mottier (2002) segir þungamiðjuna í skrifum Bourdieu vera greiningu á valdi og yfírráðum, og endurframleiðslu á þessu í nútímasamfélagi og bendir á að sú smættun sem einkennir viðhorf Bourdieu til kyngervis geri að verkum að kenningar hans gefi engin svör við því hvernig má breyta kynjakerfinu. Þannig tekur Mottier (2002) í sama streng og þau sem hafa gagnrýnt Bourdieu fyrir nauðhyggju og hringskýringar, sem birtast í áherslu á stöðugleika veruháttarins og ýkjum á þætti fólks í eigin kúgun (sjá Chambers, 2005; Jenkins, 2000). Þar sem kenningar Bourdieu geri ekki nægilega trúverðuga grein fyrir möguleikanum á félagslegri breytingu telur Mottier (2002) að *Karllæg yfírráð* séu betur til þess fallin að skoða endurframleiðslu á kyngervismun heldur en til að greina kyngervi út frá valdi, líkt og hún telur nauðsynlegt eigi kenningasmíðin að vera sannfærandi.

Clare Chambers (2005) er annar femínisti sem hefur skrifað um kenningar Bourdieu. Í greininni *Masculine domination, radical feminism and change* gerir Chambers (2005) nokkurs konar samanburð á kenningum Bourdieu og Catharine MacKinnon, sem hún telur að við fyrstu sýn eigi lítið sameiginlegt. Chambers (2005) segir að samkvæmt Bourdieu sé kyngervi gífurlega stöðugt, ef ekki með öllu óbreytanlegt, en að MacKinnon túlki það aftur á móti sem flæðandi, óstöðuga og breytilega orðræðu. Í kjölfarið varpar hún fram þeirri spurningu hvað róttækur femínisti og félagsfræðingur úr meginstraumnum gætu átt sameiginlegt og kemst að því að það er meira en ætla mætti.

Kenningar Bourdieu um táknbundið ofbeldi eiga, að mati Chambers (2005), samhljóm í kenningum MacKinnon um erótíseringu karllægra yfirráða og undirgefni kvenleikans. Hún bendir enn fremur á að bæði Bourdieu og MacKinnon telji sig hafa fundið nauðsynlegan milliveg á milli nauðhyggju og frjálss vilja en tekur undir með Mottier (2002) og fleirum hvað það varðar að hún telur kenningar Bourdieu ekki taka nægilega vel til möguleikans á breytingu, þrátt fyrir að sjálfur hafni hann þeirri gagnrýni. Chambers (2005) telur að með því að fléttu kenningar Bourdieu við hugmyndir MacKinnon um vitundarvakningu sé komin leið líkleg til árangurs. Þar sem möguleikann á breytingum er, samkvæmt kenningakerfi Bourdieu, að finna í rofinu sem verður á milli veruháttar og sviðs telur Chambers (2005) að sú leið sem MacKinnon boðar, að höfða til þeirrar sameiginlegu reynslu kvenna að vera undirsettar í ríkjandi samfélagsskipan og hvetja þannig til vitundarvakningar og samstöðu, sé til þess fallin að vera kveikjan að rofinu, það sem kemur upp um miskennslin og skapar umbreytingu.

Tilurð félagsmiðstöðva og frístundaheimila í núverandi mynd

Fyrir tíma iðnbyltingarinnar þekktust tómstundir ekki í þeirri mynd sem þær gera nú enda einungis óljós skil, ef þá nokkur, á milli frítíma og vinnu (Bull, Hoose og Weed, 2003). Bull o.fl. (2003) benda á hvernig bresk yfirvöld settu snemma á reglur um vinnuskyldu og frítíma, auk þess að hefta aðgang fólks að almannarými, sem reyndist áhrifaríkt verkfæri til að hólfra niður daglegt líf almennings þannig að auðvelt var fyrir yfirvöld að hafa yfirsýn yfir það. Þannig felur saga tómstunda í sér togstreitu á milli frelsis og stýringar, þar sem þáttur ríkisins í stýringu á þeim „snýst í kringum hugmyndir um hvað telst viðeigandi eða óviðeigandi hegðun“² (Bull o.fl., 2003, bls. 130). Skipulagðar tómstundir sem hið opinbera sér fyrir hafa jafnan sprottið upp sem viðbragð við hugmyndum um einhvers konar almenna hnignun og sem dæmi má nefna að fótbolti eins og hann er iðkaður í dag varð til sem viðbragð við því að breskum yfirvöldum og yfirstétt misbuðu boltaleikir barna af verkamannastétt á

² „...resolves around concepts of what is considered appropriate and inappropriate behaviour.“

almannafæri og gripu til þess að smíða ramma utan um iðjuna með því að semja reglur og úthluta ákveðnu svæði til boltasparks (Bull o.fl., 2003).

Árni Guðmundsson (2007) tekur í sama streng og Bull o.fl. (2003) og segir hlutverk félagsmiðstöðva frá upphafi hafa verið að veita óformlega menntun, félagslegt taumhald og vinna forvarnarstarf. Jóna Ingibjörg Jónsdóttir (2009) bendir enn fremur á að það viðhorf að nauðsynlegt væri að koma í veg fyrir að unglingar stunduðu kynlíf, og að það mætti gera með því að halda þeim uppteknum við aðra iðju, hefði átt þátt í að ýmis félagasamtök um íþróttir og tómstundaiðkun voru sett á laggirnar. Skilgreiningarvald yfir hvað telst ásættanleg hegðun liggur hefðinni samkvæmt hjá ráðandi öflum í samfélaginu enda áréttu Bull o.fl. (2003) að afskipti stjórnvalda af tómstundaiðkun almennings voru upphaflega frekar í þeim tilgangi að stýra og hafa áhrif á hegðun fólks, eða stjórna þróun bæjarfélaga, fremur en að þau tækju mið af þörfum fólks eða almannahag. Í dag er yfirlýst stefna yfirvalda hvað varðar tómstundir og frítíma að mæta kröfum almennings og huga að almennri velferð, en í seinni tíð hefur markaðurinn tekið að stýra þessum þáttum í lífi fólks í ríkari mæli. Alþjóðlegur ferðamannaiðnaður og markaðsvæðing íþróttta, sem birtist til að mynda í framleiðslu á varningi tengdum vissum íþróttaviðburðum, -félögum og -mönnum, eru dæmi um hvernig markaðurinn teygir sig inn í frítíma fólks og hefur áhrif á hann (Bull o. fl., 2003).

Í bókinni *Saga félagsmiðstöðva í Reykjavík 1942-1992*, sem byggir á M.Ed.-verkefni höfundar, rekur Árni Guðmundsson (2007) þær þjóðfélagsbreytingar sem höfðu áhrif á þróun tómstundastarfs á Íslandi á 20. öld. Niðurstaða hans er að iðnbyltingin í Englandi sé forsenda þess að félagsmiðstöðvar urðu til í þeirri mynd sem þær þekkjast í dag og hann bendir á að á Íslandi varð iðnbyltingin mun seinna en víðast annars staðar á Vesturlöndum, eða í upphafi 20. aldar. Árni Guðmundsson (2007) kýs að tala um vélvæðingu sjávarútvegs og landbúnaðar fremur en iðnbyltingu og bendir á hvernig þær miklu og öruru þjóðfélagsbreytingar sem þessi vélvæðing hafði í för með sér voru lykilatriði í þróun tómstunda á Íslandi. Eftir því sem fólk flykktist úr sveit í borg, og hrikti í stoðum gamla bændasamfélagsins, skapaðist ástand sem ef til vill verður best lýst sem gagnkvæmu skilningsleysi

kynslóða. Æskan sem skilgreindur þjóðfélagshópur varð til og eldri kynslóðanna beið hið vandasama hlutverk að búa þær yngri undir tilvist í veröld sem engar forsendur voru fyrir að segja til um á hvaða veg myndi þróast, hvað þá skilja. Atvinnulífið og skólar komu til sögunnar sem nýir félagsmótunaraðilar, auk þess sem að á seinni hluta nítjándu aldar og í byrjun þeirrar tuttugustu tóku ýmsar æskulýðs- og félagshreyfingar að starfa á vettvangi hins nýtilkomna frítíma, og lögðu þannig sitt af mörkum til uppeldis ungdómsins. Þegar leið á tuttugustu öldina minnkaði þátttaka í slíku æskulýðsstarfi jafnt og þétt og umræður um nauðsyn þess að hið opinbera byði upp á úrræði sérstaklega fyrir ungt fólk skutu reglulega upp kollinum á 20. öld (Árni Guðmundsson, 2007).

Árið 1943 flutti Jónas Jónsson frá Hriflu þingsályktunartillögu þar sem hann lagði til að skipuð yrði nefnd um að athuga skilyrði fyrir byggingu sérlegrar æskulýðshallar í Reykjavík. Æskulýðshöllin var reglulega í umræðunni árin á eftir og þá oftar en ekki í sambandi við hugmyndir um siðferðislega hnignun (Árni Guðmundsson, 2007). Guðmundur Vigfússon (1943) fullyrti í *Tímariti Máls og menningar* sama ár og Jónas flutti þingsályktunartillöguna að „[h]ernám landsins og aðsetur fjölmenns erlends herliðs í höfuðstaðnum [hefði] haft margvíslegar hættur í för með sér fyrir hina vaxandi kynslóð“ (bls. 30), og áréttuði að „[e]f ekki [ætti] að láta framtíð reykvískrar æsku skeika að sköpuðu, [yrði] hér að hefjast handa og það fljótt“ (bls. 31). Í sömu grein lýsti höfundur yfir miklum áhyggjum af aðstöðuleysi æskunnar og þeim áhrifum sem það hefði á mótu bæjarmenningar í höfuðstaðnum.

Rúnum tíu árum síðar hafði óttinn við hina erlendu ógn og reiðileysi ungdómsins síst minnkað, ef marka má skrif Jóhannesar Helga í *Birting* árið 1955. Þar lýsir hann yfir vanþóknun á speglasjoppum og ungu fólk sem „slæst [...] kringum pylsuvagnana og ryðst ölmótt og illa til reika fram og aftur um miðbæinn og spýr og grætur utan í húsveggi fram eftir nóttu“ (Jóhannes Helgi, 1955, bls. 22). Jóhannes Helgi (1955) kallar eftir „kennslu í almennum mannasiðum“, auk stórhýsis (æskulýðshöll) „fyrir heilbrigða leiki og tómstundaiðju æskulýðsins“ þar sem hann telur fara vel á að hafa stóra sali undir íþróttaiðkun og „smíðasali fyrir pilta og listvefnaðarstofur fyrir stúlkur.“ Með þessum úrræðum taldi höfundur að verið væri

að bregðast við þeirri „lágmarks[kröfu] að heilbrigðri tómstundaiðju unglings sé gert jafn hátt undir höfði og hinni sýktu dægrastytingu“ (Jóhannes Helgi, 1955, bls. 27).

Í orðum bæði Guðmundar Vigfússonar (1943) og Jóhannesar Helga (1955) endurspeglast það lykilatriði sem táknbundið ofbeldi grundvallast á, þ.e. kerfi gildismats sem viðheldur menningarlegum og efnislegum yfirráðum eins samfélagshóps yfir öðrum (sjá Bourdieu og Passeron, 1977), í þessu tilviki eldra fólks yfir því yngra eða heiðvirðra borgara yfir þeim minna sómagjörnu.

Æskulýðshöllin reis aldrei en það gerði Laugardalshöllin aftur á móti og gegnir sumum þeirra hlutverka sem Æskulýðshöllinni voru ætluð. Á sjöunda áratug síðustu aldar hófst skipulagt tómstundastarf á vegum sveitarfélaganna (Árni Guðmundsson, 2007) og þar með var stigið fyrsta skrefið í þróun sem síðar leiddi til tilkomu frístundaheimila og félagsmiðstöðva í þeirri mynd sem þær þekkjast í dag.

Samantekt

Kenningar Bourdieu um veruhátt, svið, auðmagn, miskennsl og táknbundið ofbeldi taka til framleiðslu og endurframleiðslu á ríkjandi gildum, valdadreifingu og kúgun. Þær bjóða upp á möguleika á femínískri greiningu og eru vel til þess fallnar að skoða frítímastarf barna og unglings.

Aðkoma hins opinbera að tómstundaiðkun almennings hefur alltaf falið í sér valdbeitingu og stýringu sem kalla má táknbundið ofbeldi. Af ofangreindu er ljóst að umræða um æskulýðsmál í aðdraganda þess að sveitarfélög á Íslandi hófu rekstur á félagsmiðstöðvum fyrir unglings og frístundaheimili fyrir börn einkenndist af þeim ótta við almenna og siðferðislega hnignun sem að er jafnan forsenda fyrir afskiptum ríkisins af tómstundaiðkun almennings. Ennfremur má sjá að félagsmiðstöðvar og frístundaheimili eru vettvangur táknbundins ofbeldis samkvæmt skilgreiningu, enda gegna þær hlutverki óformlegra menntastofnana og yfirlýstur tilgangur er að stýra og veita félagslegt taumhald.

3. Aðferð og framkvæmd

Í þessum kafla fjalla ég um aðferðafræðilegan grunn, aðferðir við framkvæmd rannsóknarinnar og staðsetningu mína sem rannsakanda.

Ég ákvað að byggja mína rannsókn á Foucaultískri orðræðugreiningu á viðtolum við fjóra starfsmenn á frístundaheimilum og í félagsmiðstöðvum. Orðræðu má lýsa sem kerfi orða, orðavals og –notkunar, sem er endurtekið beitt á tiltekinn hátt og endurspeglar undirliggjandi hugmyndir og formgerðir, oft án þess að fólk geri sér fullkomlega grein fyrir þeim. Orðræður eru bæði félagslega mótaðar og mórandi. Orðræðugreining felst m.a. í að skoða og reyna að ráða í merkingu orða og orðasambanda með hliðsjón af samhengi og aðstæðum. Með því að beita orðræðugreiningu gefst tækifæri til að afhjúpa undirliggjandi hugmyndir og kanna áhrifamátt tungumálsins. Orðræðugreining felst hins vegar ekki eingöngu í að rannsaka orð og orðnotkun heldur skiptir ekki síður máli að veita því athygli sem ekki er sagt, beina sjónum að þögnum og þöggun, og því hvernig hluturnir eru ekki orðaðir (Carabine, 2001).

Diane Macdonell (1987) fullyrðir að öll ræða eða ritað mál sé félagslegt fyrirbæri og þar af leiðandi sé orðræða það líka. Hún bendir á að ólíkir þjóðfélagshópar eða stéttir nota sömu orð á ólíkan hátt og túlka atburði og aðstæður á ólíka vegu. Sama orð getur því haft ólíka merkingu eftir samhengi og aðstæðum. Hún bendir enn fremur á að innan allra stofnana má greina stigveldi orðræðu þar sem ákveðin orðræða hefur meira vægi en önnur, til að mynda vegur orðræða lækna þyngra en orðræða sjúklinga. Þessa fullyrðingu Macdonell (1987) má auðveldlega taka út fyrir stofnanirnar og yfirfæra á önnur svið samfélagsins og þannig ganga út frá því að í samfélagini öllu fyrirfinnist stigveldi orðræðu þar sem hugmyndakerfi vissra (ráðandi) hópa vegi þyngra en annarra.

Macdonell (1987) rekur orðræðugreiningu aftur til kenninga Saussure í málvísindum, en hann hélt því fram að hljóð, eða skrifaðar myndir (e. *written images*), og merking tungumálsins sé eingöngu til í sambandi við hvert annað. Þannig gætu hvorki hljóð né merking orða verið til á undan því kerfi innbyrðis tenginga sem þau tilheyra, uppruni þeirra er í þessu kerfi. Saussure taldi merkingu orða eða hugtaka umfram annað ráðast af neikvæðu samhengi eða kerfi andstæðupara, að hlutir séu það sem þeir eru ekki; gott er ekki vont og gult er ekki blátt. Innan kerfisins eru möguleikar á merkingu gefnir en engin raunveruleg, hlutlæg merking negld

niður. Á meðal þeirra sem nota orð myndast ákveðin sátt um merkingu þeirra og á hvaða hátt skal nota þau en sú sátt er ekki náttúrulögðmál og aldrei fullkomín eða endanleg. Samkvæmt Macdonell (1987) er enga raunverulega merkingu að finna í tungumálinu sem slíku heldur er merkinguna að finna í félagslegum veruleika. Merking orða er fljótandi og síbreytileg rétt eins og orðræðan.

Foucaultísk orðræðugreining

Franski fræðimaðurinn Michel Foucault þróaði aðferð við orðræðugreiningu sem má kalla sifjafræði (e. *geneological analysis*) og gengur út á að greina orðræðu með því að afhjúpa net valds og þekkingar. Foucault lýsti eins konar þríhyrningi orðræðu, valds og þekkingar og lagði sifjafræðina fram sem eins konar gleraugu til að horfa í gegnum þegar tekist er á hendur við orðræðugreiningu. Ég geng út frá skrifum Jean Carabine (2001) um Foucaultíska orðræðugreiningu.

Foucault taldi alla orðræðu gegnsýrða af valdi og þekkingu jafnframt því sem orðræða væri liður í að framleiða net valds og þekkingar. Orðræðan er skapandi og sterkt afl sem hefur áhrifamátt út fyrir sjálfa sig og inn í félagslegan veruleika fólks þar sem hún hefur raunverulegar, efnislegar afleiðingar. Í orðræðu býr ákveðið lögmaetingarvald og skilgreiningarvald yfir hvað telst vera „sannleikur“ á tilteknunum tíma. Hún hengir sig á ráðandi hugmyndir, nokkurs konar brjóstvit samfélagsins (e. *common sense*), og stjórnar þannig hugmyndum fólks (Carabine, 2001). „Hver er sinnar gæfu smiður“ verður viðtekinn sannleikur í samfélagi sem sannarlega er stéttskipt og hvers gæðum er misskipt, svo sem á Íslandi (sjá t.d. Gyðu Margréti Pétursdóttur, 2009). Carabine (2001) bendir jafnframt á að orðræðan er síbreytileg og jafnvel tækifærissinnuð, hún byggir oft á fyrirliggjandi hugmyndum en nýtir samtímis aðra ráðandi orðræðu til að skilgreina upp á nýtt ákveðið málefni. Íslenskt dæmi úr samtímanum er hvernig kvenleiki hefur verið endurskilgreindur út frá skorti á líkamshárum á tilteknun líkamshlutum, með vísan í aldagamla orðræðu um gildi snyrtimennsku. Samkvæmt Carabine (2001) er nauðsynlegt að líta á orðræðuna sem samofna valdi og þekkingu þar sem það er í gegnum orðræðu og fyrir áhrif valds sem þekking bæði lögmaetir og er lögmaett. Forsenda þess að hægt sé að tala um orðræðugreiningu en ekki rannsókn á tungumálinu, er að skoða vald og þekkingu út

frá félagslegu samhengi og félagslegum tengslum sem geta af sér og dreifa valdi og þekkingu (Carabine, 2001).

Foucault skoðaði samband orðræðu og „normalíseringar“ og taldi það felast í þeim skilaboðum sem orðræðan býr um hvað er eðlilegt og hvað er ekki eðlilegt, enda felur normalísering í sér öðrun (e. *othering*, einnig þekkt á íslensku sem „við og hinir“). Hann taldi orðræðuna staðfesta viðmið (e. *norm*) sem allir væru mældir út frá og dæmdir eftir. Með því að beita stöðugum samanburði og aðgreiningu væri einsleitni hampað, í ferli þar sem einstaklingar endurmeta í sífelli stöðu sína gagnvart viðmiðinu, semja um hana og festa í sessi (Carabine, 2001). Carabine (2001) bendir á að í rannsókn hennar á orðræðu um einhleypar mæður má greina fordæmingu á kynlífi og barneignum utan hjónabands og að sú fordæming er liður í viðleitni valdhafa orðræðunnar til að stjórna kynlífshegðun almennings. Carabine (2001) talar ennfremur um það sem mætti kalla herkænskubrögð orðræðunnar (e. *discursive strategy*) og á við um þær aðferðir sem gefa orðræðu merkingu og mátt. Í gegnum þessar aðferðir er viðfang orðræðunnar skilgreint og þekking um það þróuð. Carabine (2001) greindi þrjú herkænskubrögð í sinni rannsókn: Fyrst nefnir hún það hvernig dregin er upp mynd af einhleypum mæðrum sem siðlausum konum í ríkjandi orðræðu þess tíma sem rannsóknin tók til. Næst bendir hún á þögnina sem ríkir varðandi ábyrgð karla í kynlífi og barneignum, og loks hvernig gert er upp á milli þeirra sem teljast verðskulda félagslega aðstoð og hinna sem ekki gera það.

Með því að beita sifjafræðilegri nálgun á orðræðu er markmiðið ekki að finna ákveðin sannleika um eðli þess fyrirbærис sem verið er að skoða heldur frekar að kortleggja ferli, atferli, tæki og stofnanir sem eiga þátt í að framleiða orðræðu, þekkingu og völd. Sifjafræðin leitast við að skoða sögulega þróun á framleiðslu valds og þekkingar til að varpa ljósi á eðli valds og þekkingar í nútímanum. Hún reynir ekki að draga upp heilsteypta mynd af ákveðnu tímabili. Carabine hefur þróað aðferð við að nota sifjafræði til að skoða einangruð tímabil sögunnar, án þess að rekja sögulega þróun þeirra, en engu að síður fá upplýsingar um orðræðu, vald og þekkingu. Greiningarrammi Carabine (2001) samanstendur af eftirfarandi ellefu skrefum sem rannsakandi fer í gegnum við greiningu sína á orðræðu:

1. Viðfangsefni valið
2. Gögn grundskaðuð, lesin og endurlesin
3. Þemu og flokkar tilgreind
4. Leitað að innri tengslum á milli orðræða
5. Herkænska og tækni í orðræðu tilgreind
6. Leitað að þögnum
7. Leitað að mótsprynu við ríkjandi orðræðu, nokkurs konar gagnorðræðu
8. Afleiðingar orðræðu tilgreindar
9. Samhengi 1: Bakgrunnur viðfangsefnisins útskýrður
10. Samhengi 2: Það efni sem getið er af neti valds og þekkingar á tilteknu tímabili sett í samhengi (e. *contextualize the material in the power/knowledge networks of the period*)
11. Takmarkanir rannsóknarinnar, gagna og heimilda hafðar í huga

Þessi greiningarrammi er ein leið til að ráða í þá merkingu sem orð og orðaval, máltæki og þagnir hafa í ljósi aðstæðna og samhengis. Þannig má komast að því hverjar eru þær undirliggjandi hugmyndir og viðmót sem lita afstöðu þess sem maelir. Með því að gefa sérstakan gaum að neti valds og þekkingar, með hliðsjón af bakgrunni og sögulegum forsendum, er ekki einungis komist að rótum þeirra hugmynda sem orðræða byggir á heldur einnig mögulegt að sjá hver mótnaráhrif og lögmætingarvald hennar eru. Aðferð Jean Carabine við Foucaultíska orðræðugreiningu gefur enn fremur möguleika á að skoða einangruð tímabil sögunnar og fá upplýsingar um þríhyrning orðræðu, valds og þekkingar.

Aðferðir

Í þessum hluta fjalla ég um þær aðferðir sem ég notaði við gagnaöflun og úrvinnslu á þeim. Uppistaða rannsóknarinnar eru fjögur viðtöl og greining á þeim.

Fyrsta aðferðin sem ég notaði var að viða að mér útgefnu efni frá ÍTR. Ég lagði upp með að orðræðugreina efnið og hafði hugsað mér að skoða efni aftur í tímann. Ég sá fljótt að sú aðferð myndi gefa mér takmarkaðar upplýsingar en ÍTR hefur nær alveg hætt útgáfu á prentuðu efni og notar nú mest megnis heimasíður til að koma

upplýsingum á framfæri. Ennfremur þótti mér einsýnt að útgefna efnið gæfi ekki nema einfalda mynd af starfinu sem fram fer hjá stofnuninni og kaus því að beita annari nálgun. Greining á bæklingunum leiddi mig fljótt að næstu aðferð sem var eigindleg viðtöl. Ég valdi viðmælendur þannig að ég setti mig í samband við starfsstaði sem auglýstu kynjaskipt starf á heimasíðum sínum og falaðist eftir viðtolum. Ég þekkti einn viðmælanda frá fyrri tíð en til að minnka líkur á skekktri niðurstöðu forðaðist ég annars viðtöl við gamla samstarfs- eða skólafélaga. Ég upplýsti viðmælendur um að rannsókn míni sneri að kynjaskiptu starfi á frístundaheimilum og í félagsmiðstöðvum og hét þeim nafnleynd auk þess sem ég greindi þeim frá því að upptökum að viðtolum yrði seinna eytt.

Ég útbjó viðtalsvísi undir áhrifum frá Hermanowicz (2002) og byrjaði á að skilgreina markmið viðtalanna, sem var að skoða viðhorf viðmælenda minna til kynjaskipts klúbbastarfs, og þær aðferðir sem ég hugðist beita til að ná markmiðunum. Aðferðirnar fólust einkum í því að hlusta af athygli og opnum huga á mál þeirra, þagnir og hik, og að vera meðvituð um að gefa mínum eigin (fyrirframgefnu) hugmyndum ekki of mikið vægi í viðtalinu. Ég hafði jafnframt greint ákveðin þemu í efninu frá ÍTR og ýmsum fræðigreinum og hafði þau til hliðsjónar við gerð viðtalsvísisins, í gráfum dráttum voru þessi þemu: eintaklingur og einstaklingshyggja, lýðræði, sjálfstæði, normalísering og heilbrigði. Áhugi minn á heilbrigði beindist einkum að ríkjandi orðræðu um heilbrigrt kyngervi. Viðtalsvíssinn má finna í viðauka en hann breyttist og þróaðist með hverju viðtali.

Rannsóknarsniðið þróaðist eftir því sem leið á vinnu við verkefnið og þegar upp var staðið hafði ég tekið fjögur viðtöl, við tvær konur og two karla. Karlmennirnir eru báðir verkefnastjórar, annar á frístundaheimili og hinn í félagsmiðstöð, og konurnar hafa umsjón með stelpuklúbb, önnur á frístundaheimili og hin í félagsmiðstöð. Ég hef gefið viðmælendum gervinöfn en mun ekki gefa upp nákvæman aldur eða aðrar upplýsingar sem ógnað gætu raunverulegri nafnleynd. Yngsti viðmælandinn, Margrét, er undir tvítugu og jafnframt sú eina sem hvorki stundaði né hafði lokið háskólanámi á þeim tíma sem viðtalið fór fram. Hin þrjú eru á þritugsaldri, Ásdís og Birgir stunda nám á Menntavísindasviði HÍ og Jóhann hefur

lokið prófi frá sama fræðasviði. Þau hafa fimm, sex og sjö ára starfsreynslu í faginu, en Margrét nokkurra mánaða.

Viðtölin voru tekin í marsmánuði 2011 á vinnustöðum viðmælenda og stóðu yfir í 21-50 mínútur, heildarfjöldi mínútna er 134. Ég hljóðritaði öll viðtölin og skrifaði þau upp orð fyrir orð. Heildarfjöldi á blaðsíðum er 78 miðað við Cambria leturgerð, leturstærð 12 og 1,5 línubil. Að lokum beitti ég Foucaultískri orðræðugreiningu eftir forskrift Jean Carabine við greiningu viðtalanna og byrjaði á að marglesa öll viðtölin. Við lesturinn greindi ég í þeim ákveðin þemu og innbyrðis tengingar sem ég greini nánar frá í næsta kafla.

Rannsakandi staðsettur

Sandra Harding (1996) hefur skrifað um sterka hlutlægni (e. *strong objectivity*) sem tæki til að draga ómeðvitaða þekkingu rannsakanda, þ.e. hlutdrægni hans, upp á yfirborðið, fremur en að afneita henni, enda sé rannsakanda í raun ómögulegt að mæta fullkomlega hlutlaus og hlutlægur til leiks. Harding (1996) telur þekkingu alltaf staðsetta og þar af leiðandi litaða af gildismati og hagsmunum þess sem yfir henni býr eða framleiðir hana. Hún gagnrýnir vísindasamfélagið fyrir að skilgreina hlutlægni of veikt en hlutleysi of vítt, og telur að útkoman séu rannsóknir sem eru mengaðar af karllægni og karlrembu samfélagsins. Samkvæmt Harding (1996) hefur hlutlægni ekki verið nýtt sem skyldi til að greina ójöfnuð í samfélagini og hún telur að hlutlægni megi hámarka með því að nota félagslega staðsetningu þekkingarvera (rannsakenda) á kerfisbundinn hátt. Þannig megi vinna rannsóknir sem ekki byggja á eins hlutdrægum og villandi gögnum (Harding, 1996). Í ljósi þessa vil ég nú staðsetja sjálfa mig sem þekkingarveru með því að gera grein fyrir bakgrunni mínum og varpa ljósi á hvernig hann mótar sjónarhorn mitt og afstöðu til viðfangsefnisins.

Árið 2006 byrjaði ég í háskólanámi í spænsku og hóf á sama tíma störf við frístundaheimili hjá ÍTR. Tilviljun ein réði því að ég byrjaði í þessu starfi, en ég hafði enga fyrri reynslu af að vinna með börnum heldur vantaði hlutastarf með námi. Ég starfaði með hléum á frístundaheimilum og á sumarnámskeiðum ÍTR til ársins 2010 og hafði þá gegnt stöðu stuðningsfulltrúa um skeið auk þess sem ég hafði söðlað um

í námi og fært mig yfir í tómstunda- og félagsmálafræði þegar áhugi minn á starfinu jókst.

Mér finnst líklegt að ég hafi byrjað að skilgreina sjálfa mig sem femínista í kringum 18 ára aldur, þó ég geti ekki fullyrt að það hafi ekki verið fyrr, og í starfi mínu á frístundaheimilunum greindi ég glögglega sama kynjamisrétti og annars staðar í samféluginu. Á meðal þess sem ég gerði til að spyrna gegn því var að skapa vettvang fyrir umræður með börnunum þar sem við ræddum m.a. staðalmyndir, kynhlutverk og fordóma, svo eitthvað sé nefnt. Ég kallaði (árangurslaust) eftir fræðslu fyrir starfsfólk um kynferðisofbeldi gegn börnum og hvernig ætti að bregðast við því. Ég lagðist gegn því að stelpur væru hvattar til að aðstoða starfsmenn við tiltekt og frágang, eða fengju hreinlega að gera það, nema þá að strákarnir væru líka þátttakendur. Að sama skapi tók ég hlutverk mitt og samstarfsfólks míns sem fyrirmyn dir alvarlega og lagði áherslu á að ábyrgðin á þessum þáttum starfsins væri ekki frekar á herðum kvenna en karla. Á einum stað upplifði ég mikinn og stöðugan hávaða, sem ég taldi hvorki nauðsynlegan né æskilegan þó ég vildi síst hefta leik barnanna. Mér þótti þessi hávaði jafnframta vera kynjað vandamál, nátengt valdi og yfirráðum, en tilfinning mín var sú að strákar væru í meirihluta þeirra sem höfðu mest læti og stelpur að jafnaði rólegri. Ég brást við þessu með því að leggja til að skapað yrði sérstakt „rólegt rými“ í húsinu, þar sem næði gæfist til að lesa og spjalla, en í þar til gerðu leikherbergi væri vettvangur fyrir ærsl og læti. Samstarfsfólk mitt brást vel við tillöggunni og hugmyndin var framkvæmd. Viðbrögð barnanna voru góð og bæði kyn nýttu sér bæði herbergi, sem mér þótti til marks um að með þessu fyrirkomulagi væri þörfum þeirra betur mætt en áður. Á öðrum vinnustað kom boð frá yfirmanni um að starfrækja kynjaskipta klúbba og við það tækifæri skipulagði ég dagskrá fyrir báða klúbba sem miðaði að því að vinna gegn staðalmyndum. Sú dagskrá byggði að einhverju leyti á hugmyndafræði Hjallastefnunnar (sjá Margréti Pálu Ólafsdóttur, 1992) og fólst m.a. í kjarkæfingum fyrir stelpur og áherslu á samvinnu hjá strákunum, en starfið komst að mínu mati aldrei á almennilegt flug.

Mér þótti ljóst að hugmyndir barnanna um sjálf sig og kynhlutverk voru mettuð af steríotípkum hugmyndum um kynin, sem birtust t.d. í ríkari tilhneigingu

stelpna en stráka til að sækjast eftir viðurkenningu fyrir hlýðni eða prúða hegðun, sjálfsöruggum strákum en hlédrægum stelpum og miklu félagslegu taumhaldi innan barnahópsins um hvers konar klæðaburður, áhugamál og hegðun væri ásættanleg fyrir hvort kyn. Ég vissi ennfremur að fræðin studdu þessa upplifun mína (sjá Berger, 2008). Þó að samstarfsfólk mitt reyndist börnunum almennt vel og enginn vafi léki á að það vildi þeim allt hið besta, upplifði ég oft að ég stæði ein á móti straumnum og þótti erfitt að finna femínískum áherslum farveg í því starfsumhverfi sem ég fann mig. Það var út frá þessum hugleiðingum sem ég ákvað að skoða frístundaheimili sem vettvang táknbundins ofbeldis og félagsmótunar sem útgangspunkt í BA-verkefni. Seinna ákvað ég að einskorða mig ekki við frístundaheimili heldur líta líka til félagsmiðstöðva og þrengja viðfangsefnið ennfremur með því að beina sjónum að kynjaskiptu klúbbastarfi.

Samantekt

Í þessum kafla hef ég fjallað um orðræðugreiningu almennt, kynnt til sögunnar Foucaultíska orðræðugreiningu, greint frá þeim aðferðum sem liggja að baki rannsókninni og staðsett sjálfa mig sem rannsakanda og þekkingarveru. Í næsta kafla mun ég greina rannsóknargögnum og setja í samhengi við fræðilegar kenningar.

4. „Og svo erum við bara þarna...“

Yfirskrift kaflans er fengin úr svari eins viðmælenda míns við þeirri beiðni að lýsa daglegu starfi á sínum vinnustað. Mér þykir tilvitnunin lýsandi fyrir andrúmsloft andvaraleysis sem skapar frjóan jarðveg fyrir endurframleiðslu á ríkjandi gildum og samfélagsskipan.

Ég mun í þessum kafla beita Foucaultískri orðræðugreiningu að hætti Jean Carabine (2001) á textana sem urðu til þegar viðtölin við þátttakendur í rannsókninni voru afrituð orð fyrir orð. Ég fer lið fyrir lið í gegnum þau skref sem Carabine (2001) lýsir og fléttar saman við greininguna vísunum í fræðin, en sleppi því þó að gera grein fyrir fyrstu tveimur skrefunum, vali á viðfangsefni og endurteknum lestri á gögnum, enda liggur fyrir hvert viðfangsefnið er og niðurstöður hins endurtekna lesturs koma í ljós í ferlinu.

Þemu, gagnorðræða og innbyrðis tengsl

Ég greindi sjö þemu í viðtölunum út frá orðum, hugtökum, hugmyndum og þögnum sem komu endurtekið fyrir í máli viðmælenda minna og virtust mynda sameiginlegan þráð á milli þeirra. Þemun eru: tvíhyggja, einstaklingshyggja, mótsögnin milli tvíhyggju og einstaklingshyggju, lýðræði, gagnkynhneigt forræði (e. *heteronormativity*), staðalmyndir og öruggt rými. Ég mun nú skoða hvert þema fyrir sig, með vísan í orð viðmælenda minna og kynna gagnorðræðu um leið. Ég bendi enn fremur á hvernig þemun tengjast innbyrðis í gegnum skyldar hugmyndir.

Tvíhyggja

Tvíhyggja hefur frá öndverðu einkennt vestræna heimspeki (Skirbekk og Gilje, 1999) og birtist m.a. í því að kynjunum er stillt upp sem andstæðupari sem beri í sér ákveðna eiginleika sem skilgreini þau frá hvort öðru. Samkvæmt þessum hugmyndum getur karl ekki verið kona frekar en gott getur verið vont, og með þeim er kynjaskipting náttúrugerð og viðtekin (Sigríður Þorgeirsdóttir, 2002).

Tvíhyggjuhugmyndir af þessum toga einkenndu orðræðu allra viðmælenda minna. Ásdís lýsti því hvernig það að vera með stelpuklúbb lá beint við fyrir henni þar sem „[það er] leiðinlegt að segja það, en ég hef ekkert svona brjálað áhugamál sem ég lifi fyrir, þá gat ég ekkert verið með svona listaklúbb eða adrenalínlúbb, þannig að ég ákvað: [...] Ég ætla bara að hafa stelpuklúbb“. Fyrir henni er kynjaskipting svo eðlileg að hún liggar beint við þegar manni dettur ekkert annað í hug. Birgir tekur í sama streng: „þetta er svona klúbbur sem hefur eiginlega komið og farið“ og bætir við „þetta er rosa þægilegt [...] þeim finnst stundum rosa gott að fá að vera í friði frá hinum“. Öll eiga það sameiginlegt að hafa ákveðið að kynjaskipta fyrst og skipulagt dagskrá svo, án þess að velta fyrir sér hver tilgangurinn væri. Því virðist kynferðisleg tvíhyggja öðru fremur hafa legið að baki klúbbastarfínú.

Tvíhyggjuhugmyndir um kyn hafa verið gagnrýndar fyrir að líta fram hjá því sem kynin eiga sameiginlegt og fyrir að ýkja upp mun þeirra á milli (Eichler, 1988). Póststruktúralískir og póstmódnískir femínistar hafa bent á tengsl líffræðilegrar nauðhyggju og tvíhyggju og hafnað hvoru tveggja sem hindrun í veginum fyrir raunverulegu jafnrétti (Bertens, 2008). Sú tvíhyggja sem greina má í orðræðu

viðmælenda minna skipar fólk á bás strax við fæðingu og úthlutar hlutverkum út frá gefnum hugmyndum um þessa bása, eðli þeirra og náttúru. Í samtímanum rekast tvíhyggjukenningar á við einstaklingshyggju og til sögunnar kemur eðlishyggja sem útskýrir það sem einstaklingshyggjan fær ekki skorið úr um (Hrafnhildur Snæfríðar- og Gunnarsdóttir, 2011).

Hinn frjálsi einstaklingur, lýðræðið og staðalmyndir

Stefán Ólafsson (2006) bendir á að nýfrálshyggja Miltons Friedman, og sú ofurtrú á frelsi einstaklingsins sem hún felur í sér, hafi verið ráðandi í vestrænni pólitískri hugmyndafræði síðan á seinni hluta 20. aldar og litað samfélagið allt. Einstaklingsorðræðan setur mark sitt á alla umræðu um jafnrétti og félagslegt réttlæti og smættar kerfisbundið misrétti niður í einangrað vandamál einstaklinga „með því að horfa fram hjá kerfislægum þáttum sem skapa einstaklingum mismunandi aðstæður, skilyrta og kynjaða valkosti“ (Þorgerður Einarsdóttir, 2010, bls. 204-205). Stefán Ólafsson (2006) bendir enn fremur á hvernig hugmyndir Miltons Friedmans hafa aldrei orðið til þess að auka raunverulegt frelsi almennings, þrátt fyrir fögur fyrirheit, og Þorgerður Einarsdóttir (2010) sýnir fram á að einstaklingshyggja er ekki kynhlutlaus heldur er hún sprottin úr karlmiðlægu hugmyndakerfi og einstaklingseðli er nátengt karlmennsku. Angela McRobbie (2009) fullyrðir að einstaklingsorðræðan hafi, með áherslu á valdeflingu og frelsi, tekið við af femínisma í ríkjandi orðræðu. Látið sé að því liggja að femínisminn hafi runnið sitt skeið, hugmyndir hans hafi verið teknar til athugunar og hrint í framkvæmd þegar við átti. Þar af leiðandi ríki nú fullkomnið jafnrétti sem gerir femínisma óþarfan. McRobbie (2009) telur þessar nýju hugmyndir um þýðingu þess að vera kona koma í veg fyrir að önnur kvenréttindahreyfing verði til og þannig er einstaklingsorðræðan andfemínísk, þó á yfirborðinu kunni hún að virðast valdeflandi.

Í viðtolunum sem ég tók birtist einstaklingshyggja ekki síst í þeirri miklu trú og áherslu sem lögð er á lýðræðislega starfshætti á vinnustöðum viðmælenda minna. Barna- og ungingalýðræði eru á meðal leiðarljósa ÍTR (Eygló Rúnarsdóttir, Hulda Valdís Valdimarsdóttir, Jóhannes Guðlaugsson, Kristrún Lilja Daðadóttir og Steingerður Kristjánsdóttir, 2006) og í viðtolunum birtist einlæg trú á gildi

lýðræðislegra vinnuhátta. Þannig er það að sjá til þess að „unglingalýðræði sé viðhaft“ á meðal þess sem Jóhann telur fyrst upp þegar hann er spurður út í starfsemi félagsmiðstöðva ÍTR. Margrét segist skipuleggja dagskrá stelpuklúbbsins sem hún hefur umsjón með út frá áhuga og fyrirspurnum stelpnanna og svipað virðist vera uppi á teningnum í hinum klúbbunum en misjafnt er hvernig útfærslan er. Lýðræði virðist vera hafið yfir gagnrýni, jafnvel þó það ali á skaðlegum staðalmyndum. Jóhann nefnir action-klúbb sem var fyrir stráka í hans félagsmiðstöð fyrir nokkrum árum: „Ég og [samstarfsmaður] bara smíðuðum þann klúbb í kringum strákana sem voru alltaf að tala um að fara þú veist í sjálfsvarnaríþróttir og gera eitthvað... karlrembulegt [...] Og við bara svöruðum því kalli.“ Það vakti athygli mína að Jóhann sagði orðið karlrembulegt hægt og hikandi, sem gaf til kynna að honum þætti karlremba ekki af hinu góða, en réttlætti síðan þetta þema klúbbsins með því að vitna í áhuga drengjanna.

Að sama skapi virðist einstaklingshyggjan koma í veg fyrir að krakkar séu hvattir til að takast á hendur verkefni sem eru ekki dæmigerð fyrir þeirra kyngervi. Ásdís sagði að í hennar félagsmiðstöð starfaði adrenalín-klúbbur sem væri opinn báðum kynjum en bara strákar tækju þátt í. Aðspurð hvort hún eða samstarfsfólk hennar hefði reynt að vekja áhuga stelpnanna á þessum klúbb svaraði hún: „Við höfum ekkert reynt sérstaklega, það er aðallega kannski ef við mundum vita af einhverri sem að væri eitthvað að skeita [...] þá mundum við hvetja hana...“ Hugmyndir um frjálst val einstaklingsins gera að verkum að litið er fram hjá því að ákvarðanir fólks eru ekki teknar í félagslegu tömi heldur litast af formgerðum samfélagsins. Í anda einstaklinghyggjunnar þarf einstaklingurinn að brjóta ísinn sjálfur til að stíga út fyrir hefðbundin kynhlutverk og það er undir hverjum og einum komið hvaða verkefnið hann tekst á hendur.

Þegar einstaklingurinn bregst tekur eðlið við

Í orðræðu viðmælenda minna tókust á hugmyndir um kynjamun og einstaklingshyggja. Annars vegar þótti þeim eðlilegt og borðleggjandi að skipta fólk í hópa eftir kyni og töldu greinilegan mun vera á strákum og stelpum, samber orð Margrétar: „þeir haga sér bara öðruvísi [...] stelpur haga sér allt öðruvísi en strákar,

eða mér finnst það“, og hins vegar bar þeim saman um að fólk væri fyrst og fremst einstaklingar. Þannig sagði Birgir að tilgangur kynjaskiptra klúbba væri „að þau fái bara aðeins að vera þau sem þau vilja vera, skilurðu, á sínum forsendum“, en stuttu síðar sagðist hann ekki vinna markvisst með þann mun sem hann greindi á kynjunum: „Ég held maður vinni meira markvisst bara með einstaklinga [...] maður er náttúrulega að meta þörf einstaklinganna frekar.“ Kynjamunur er sem sagt til en engu að síður eru allir bara einstaklingar. Ingólfur Á. Jóhannesson (2004) greindi sambærilega mótsögn í rannsókn sinni á viðhorfum kennslukvenna. Viðmælendur hans nefndu margs konar mun á drengjum og stúlkum en töldu þó einstaklingsmun vera meiri en kynjamun þegar út í það var spurt (Ingólfur Á. Jóhannesson, 2004). Þarna er á ferðinni ákveðin mótsögn, þar sem tvíhyggjan og einstaklingshyggjan rekast á, svo erfitt er að henda á því reiður hvort hugmyndakerfið er ríkjandi. Femínistar hafa enda bent á að ofurtrú á einstaklingshyggju hefur leitt af sér afturhvarf til eðlishyggju, jafnvel líffræðilegrar nauðhyggju, þannig er áhersla á ólíkt eðli kynjanna svar nútímans við einstaklingshyggju og lýðræðishugmyndum (Sigríður Matthíasdóttir, 2002). Hrafnhildur Snæfríðar- og Gunnarsdóttir (2011) bendir á að þegar ekki hafi reynst nóg að fjölga konum í námi til að rétta stöðu þeirra á vinnumarkaði hafi reynst nærtækt að grípa til kenninga um eðlislægan mun á kynjunum.

Eðlishyggjuskýringar hafa verið, og eru, notaðar til að réttlæta gagnkynhneigt forræði í samfélagini, eða gagnkynhneigðarrembu (e. *heteronormativity*). Ingólfur Á. Jóhannesson (2004) notar orðið gagnkynhneigðarremba jöfnum höndum yfir heterosexisma, sem hann lýsir sem þeirri heimssýn að gera ekki ráð fyrir annarri kynhneigð en gagnkynhneigð, og hómófóbíu, sem hann útskýrir sem hræðslu, hatri eða fyrirlitningu á þeim sem ekki eru gagnkynhneigð. Mér þykir vera blæbrigðamunur á merkingu þessara hugtaka og mun því tala um hómófóbíu annars vegar og hins vegar gagnkynhneigt forræði, þegar um er að ræða þá hugmynd að gagnkynhneigð sé eðlilegri kynhneigð en aðrar.

Gagnkynhneigt forræði og hugmyndir um ólíkt eðli eða hlutverk karla og kvenna litaði orðræðu viðmælenda minna, bæði að því er virðist í barna- og

unglingastarfinu. Í umræðu um staðalmyndir tók Birgir dæmi um „hugmynd[ir] barna um hvað mamma gerir og hvað pabbi gerir“. Ásdís talaði um mikilvægi þess að „þau kynnist sín á milli og læri að umgangast hvort annað“ og benti á að unglingsstelpur nytu líklega góðs af því að geta spurt karlkyns starfsmann út í hugarheim stráka: „Þú veist, hvernig hugsa strákar? Eða hvað eru þeir að pæla? Þetta er eitthvað sem ég get kannski ekki svarað“. Jóhann sagði að í stelpuklúbbnum á hans vinnustað stæði upp úr hversu miklar og nánar samræður færðar fram. Umræðuefnin væru af ýmsum toga, oft viðkvæm, og m.a. væri þar rætt um stráka og kynlíf en það ríkti þögn um samkynhneigt kynlíf í orðræðu hans. Líklega skýrist sú þögn af því að samkynhneigt kynlíf ber ekki mikið á góma í umræðum stelpnanna, sem staðfestir þá undirliggjandi hugmynd að samkynhneigð er frávik en gagnkynhneigð viðtekin eða eðlileg. Í strákaklúbbnum á vinnustað Jóhanns vinna þáttakendurnir að myndverkum og í því fyrsta kom m.a. fram eitthvað á þá leið að það væri „ekkert töff við það að fara í slella við þúsund gellur“. Jóhann útskýrði að á böllum væri „mikið um það að krakkar [væru] að fara í þrjátíu sleika “og í myndverkinu hefði komið fram túlkun og viðbrögð strákanna í klúbbnum á því. Þeir héldu áfram og bentu félögum sínum á að velja „[sér] frekar eina megabeib og [vera] með henni“. Þetta orðalag er gildishlaðið og afhjúpar aldagamlar hugmyndir um karlmenn/stráka sem virka gerendur en konur/stelpur óvirkar, nokkurs konar Þyrnirósir sem bíða eftir kossinum frá prinsinum. Það liggur svo í hlutarins (stúlkunnar?) eðli að sú sem er kossins verðug er „megabeib“.

Frá Þyrnirós til Gillzeneggers...

Myndverk strákanna í klúbbnum er gert eftir forskrift sjónvarpsþáttanna *Mannasiða*, sem byggðir eru á samnefndri bók poppstjörnunnar Egils Einarssonar, öðru nafni Gillzenegger (Egill Einarsson, 2011). Gillzenegger er höfundur sjálfshjálpar- og lífsstílsbóka, íþróttatrafæðingur og einkaþjálfari sem hefur ítrekað opinberað kvenfyrirlitningu sína, rasisma, hómofóbíu, fitufordóma og almenna fyrirlitningu á fólk sem ekki uppfyllir ákveðna staðalmynd í fjölmöldum, bókum og bloggsíðu sinni (sjá Egil Einarsson, 2009; 2010; e.d.). Ásta Jóhannsdóttir og Kristín Anna Hjálmarsdóttir (2011) benda á að sýnileiki Gillzeneggers og hugmyndir hans um

karlmennsku hafi aukist í kjölfar mikillar sölu á *Mannasiðum* og fjölmiðlaumfjöllunar um bókina. Þær telja líklegt að hugmyndir Gillzeneggers um karlmennsku verði ríkjandi í samfélaginu og hafi mótandi áhrif á börn og unglings og komast jafnframt að þeirri niðurstöðu að sú karlmennska sem Gillzenegger stendur fyrir og boðar skapi frjóan jarðveg fyrir ofbeldi, niðurlægingu og karlrembu.

Angela McRobbie (2009) hefur beitt kenningu Bourdieu um táknbundið ofbeldi á raunveruleikasjónvarpsþætti í bresku sjónvarpi. Hún beinir athyglinni aðallega að *What Not To Wear* en fjallar líka um fleiri þætti sem allir eiga það sameiginlegt með *Mannasiðum* Gillzeneggers að í þeim kennir fallegra, smekklegra eða glæsilegra fólk, fólk sem er ofarlega í ákveðnu stigveldi og býr yfir réttri tegund af auðmagni, sér ljótara, feitara eða asnailegra fólk að klæða sig, hegða sér, megra sig og lifa í samræmi við ákveðið gildismat. McRobbie (2009) bendir á að sjónvarpsþættir af þessum toga framleiða ný félagsleg stigveldi og að allri gagnrýni á andstyggilegheit eða niðurlægingar í þeim er svarað á þá vegu að um meðvitað grín eða kaldhæðni sé að ræða, öllum eigi að vera ljóst að ekkert illt er meint með neinu sem sagt er. Hún bendir á að orðræða þáttanna fari út úr sjónvarpinu og inn í önnur svið samfélagsins, þáttastjórnendur hafi fengið sér leyfi fyrir haturorðræðu og sú orðræða verði að nýju félagslegu viðmiði. Sjónvarpsefni af þessum toga er því, samkvæmt McRobbie (2009), nútímaleg birtingarmynd félagslegs taumhalds og ögunar. Greining McRobbie (2009) tekur einkum til kvenna fremur en kennslu í karlmennsku, sem er tilgangur *Mannasiða*, en of margt úr greiningu hennar á við um *Mannasiði* til að hægt sé að láta hjá líða að benda á líkindin.

Orð Jóhanns þess efnis að hann „[sjái] bara ekki hvar við værum að ýta undir staðalmyndir með þessu“, þ.e.a.s. kynjaskipta klúbbastarfinu, eru í ákveðinni mótsögn við það sem hann segir sjálfur í framhaldinu: „en ég get alveg tekið undir að það er hægt að ýta undir staðalmyndir með því að vera með svona kynjaskipt starf, það fer allt eftir hvernig starfið er uppbyggt [...] og hvernig þú í raun talar um kynið“. Gillzenegger er holdgervingur ákveðins gildismats, býr yfir miklu félagslegu og menningarlegu auðmagni á vissu sviði og orð hans hafa lögmætingarvald innan ákveðinnar orðræðu. Hann er staðalmynd og sem slík á hann þátt í endurframleiðslu

á sömu staðalmynd, þó það sé gert undir yfirskyni lýðræðis eins og er raunin á vinnustað Jóhanns:

Ef við værum með stelpuklúbb og fyrirfram ákveðið að við ætlum að vera með förðun og allt sem okkur dettur í hug sem er bleikt og stelpulegt skilurðu, þá erum við að ýta undir staðalmyndir, en með því að vera að búa til klúbb og leyfa þeim að ráða hvað þau gera, að þá erum við að ýta undir unglingslýðræði... og styrkja þær í að skipuleggja starf og gera þær ábyrgar.

Lýðræðið virðist vera yfir gagnrýni hafið enda byggir það á frjálsum vilja einstaklingshyggjunnar sem lítur fram hjá því stærra samhengi sem ákvarðanatökur fara fram í. Viðhorfið virðist vera það að lýðræðisleg vinnubrögð útiloki viðhald og framleiðslu á staðalmyndum, sem þarf alls ekki að vera raunin. Í þessum orðum Jóhanns endurspeglast það úrræðaleysi sem viðmælendur mírir virtust standa frammi fyrir þegar kom að staðalmyndum. Margrét lýsti því að tilgangur stelpuklúbbsins sem hún hefur umsjón með væri að styrkja stelpurnar í að ná saman og vinna saman, en sagði seinna í viðtalinnu, óaðspurð, að stelpur „[héldust] miklu meira í hóp heldur en strákar“. Ummæli Margrétar komast að kjarnanum í orðræðu staðalmynda og því hvernig þeim er viðhaldið og þær endurframleiddar á takalítið. Orð Birgis varpa enn frekara ljósi á hvað ég á við hér: „Þetta er rosa mikið svona sterítópur á þessum klúbbum [...] strákarnir eru í einhverjum hamagangi og látum og stelpurnar eru þú veist í einhverjum hárgreiðsluklúbb og eitthvað svoleiðis“, byrjar hann á að segja en tekur svo fram seinna að „þetta [eigi] náttúrulega alls ekki að keyra þau í einhverjar svona sterítópur, að strákar geri bara þetta og stelpur geri bara hitt“.

Viðmælendur mírir voru því almennt meðvitaðir um skaðsemi staðalmynda og að starfið ætti alls ekki að ýta undir þær, en virtust eiga erfitt með að gera sér grein fyrir eigin þátttöku í framleiðslu þeirra og viðhaldi, og illa í stakk búin til að spyrna gegn þeim. Það er sérlega áhugavert í ljósi þess að í ákveðnum efnum er starfsfólk ekki hikandi við að beina börnum og unglungum í ákveðnar áttir og setja mörk, eins og sjá má af ummælum um að hlutverk starfsfólks sé að kenna „hvernig

við eignum að vera“ í samskiptum við annað fólk og „beina [krökkunum] á rétta braut“.

... og frá staðalmyndum í öruggt rými

Á milli þeirra þema sem ég hef nú fjallað um má greina innbyrðis tengsl sem teygja sig vítt og breitt. Einstaklingshyggja og lýðræði eru nátengd fyrirbæri í ráðandi hugmyndafræði vestrænnar pólitíkur. Eins byggir gagnkynhneigt forræði á tilvist tvíhyggju og staðalmynda, og öll þessi þrjú hugtök fela í sér mikla normalíseringu og öðrun. Að sama skapi treystir tvíhyggja á staðalmyndir til að viðhalda sér, festa í sessi og jafnvel umbreyta til að aðlaga sig nýjum félagslegum veruleika. Eina þemað sem ég sé ekki að tengist hinum eins greinilega er það sem ég kalla hér öruggt rými, en mætti kannski allt eins tala um sem hliðarrými.

bell hooks (1994) lýsir því hvernig það sem hún kallar örugg rými (e. ‘safe’ space) urðu til á fyrstu árum kvennahreyfingarinnar og voru vettvangur kvenna til að koma saman í samstöðu og deila hugmyndum og reynslu „án ótta við þöggun eða harkalegar ögranir“³ (bls. 76). Ingólfur Á. Jóhannesson (2004) bendir á að algeng viðbrögð foreldra stúlkna við orðræðu um drengi sem háværa og yfirvöðulsama í eðli sínu sé að fara fram á sér kennslu fyrir þær í skólum. Anne-Mette Kruse (1998) greinir enn fremur frá þeirri niðurstöðu rannsókna sinna á kynjaskiptu skólastarfi að:

Stelpum, sem hafa verið feimnar eða hlédrægar í kynjablandaða beknum, finnst stelpubekkurinn vera öruggur staður þar sem þær geta lagt sitt til málanna án þess að vera gerðar hlægilegar af strákum, sem stelpur almennt líta á sem mikilvægari en þær sjálfar. Virk þátttaka þeirra, innlegg og athugasemdir í umræðu og kennslu hefur aukist verulega. (bls. 46).

Í viðtolunum sem ég tók kom endurtekið fram að frumkvæðið að stelpuklúbb kæmi oftar en ekki frá stelpunum sjálfum. Á einum stað (þar sem starfsmaður kom að vísu upphaflega með hugmyndina að klúbbnum) var ekki starfandi sambærilegur klúbbur fyrir stráka, en jafnframt kom fram að í tveimur klúbbum sem að nafninu til voru

³ „without fear of silencing or rigorous challenges“

opnir báðum kynjum væru bara strákar. Á þessum sama stað kom fram að stelpur hefðu áður kallað eftir stelpuklúbb. Á öðrum stað hafði stelpuklúbburinn verið starfandi lengur en strákaklúbburinn, sem var settur á laggirnar um miðjan veturn að ósk stráka sem virtist finnast undarlegt að enginn klúbbur væri sérstaklega ætlaður þeim. Á þriðja staðnum kom fram að í byrjun skólaárs spryrðu stelpurnar hvenær stelpuklúbburinn byrjaði: „það er [...] bara fastur punktur í félagsmiðstöðinni að hafa stelpuklúbb og það er eftirsóknarvert en hérna, en strákaklúbburinn er ekki svona hefð“. Á fjórða staðnum kom fram að dagskrá stelpuklúbbsins ætti til að snúast um afmarkaðri viðfangsefni, „krullujárn og alls konar dót“, á meðan í strákaklúbbnum væri dagskráin „miklu meira svona opnar[i]“, þ.e. að í strákaklúbbnum voru viðfangsefnin frekar þau sömu og í öðru klúbbastarfi, bara með kynjaskiptum formerkjum. Það getur bent til að stelpur sæki í öruggt rými til að sinna sínum (mögulega steríótípusku) hugðarefnum lausar undan karllægum yfirráðum kynjablandaða rýmisins. Í sjálfu sér er líka áhugavert að stelpuklúbbar komi á undan strákaklúbbum, og liggur beint við að túlka það sem þá sýn á stelpur að þær séu frávik sem þarf að mynda hóp í kringum, samanber hugmyndir de Beauvoir (1949/1953) um konur sem hitt kynið. Í öllu falli er ljóst að þær stelpur sem sækjast í stelpuklúbb gera það af ástæðu, hver sem hún er, og í því samhengi er vert að hafa í huga að samkvæmt Ásdísi koma nýjar stelpur frekar inn í félagsmiðstöðina þegar auglýst eru sérstök stelpukvöld þar sem engir strákar eru. Það sama gerist ekki á strákakvöldum.

Pagnir og fjarvera

Eins og fram hefur komið ber ekki eingöngu að veita því athygli sem er sagt heldur er ekki síður mikilvægt hvað er ekki sagt og hvernig hlutirnir eru ekki orðaðir. Á meðal þess sem viðmælendur mínr töluðu ekki um var fjölbreytileiki innan hins kynjaskipta hóps, þ.e.a.s. sú staðreynd að innan stelpu- eða strákahóps hlýtur að vera mikil fjölbreytni og jafnvel allt eins mikil og í kynjablönduðum hóp, sé horft til persónueinkenna, áhugasviðs og hæfileika þeirra sem hópinn skipa. Þrátt fyrir tal um einstaklingsmun ríkti þögn um þennan möguleika og kynjaskiptum hópum var lýst sem einsleitum og innbyrðis líkum. Viðmælendur mínr töluðu enn fremur aldrei um

þá staðreynd að inni á vinnustöðum þeirra fer fram kynjuð félagsmótun eða eigin þátt í henni, sem er t.d. að beina stelpum, meðvitað eða ómeðvitað, í ákveðnar áttir (að krullujárnum og naglalakki) en strákum aðrar (í hamagang og adrenalínlúbbum).

Báðir viðmælendur míni í unglingsstarfinu töluðu um persónulegar samræður um viðkvæm málefni sem stóran og ánægjulegan þátt í starfsemi stelpuklúbbanna. Hins vegar töluðu þau ekki um tilfinningalíf drengja, hvorki tilvist þess né skort á sömu nánd hjá strákum og virtist myndast í stelpuklúbbunum. Að þessu sögðu ber þess þó að geta að á öðrum staðnum var enginn strákaklúbbur starfræktur og það kann að hafa haft áhrif á áherslurnar í viðtalinu. Á hinum staðnum talaði Jóhann um skort á ákveðinni dýnamík með strákunum en virtist með þeim orðum ekki eiga við að eftirsóknarvert væri ef strákarnir deildu persónulegunum upplifunum á sama hátt og hann sagði stelpurnar gera. Samkynhneigð eða tvíkynhneigð bar ekki á góma í viðtölunum í öðru samhengi en því að unglingsarnir ættu til að vera hómófóbískir, og var það þá nefnt í framhjáhlæpi.

Upphaf, ástæða, tilgangur og markmið kynjaskiptingar kom að einhverju leyti fram þegar ég spurði út í hana en að öðru leyti ríkti þögn um þessa þætti, sem mér þótti benda til að kynjaskiptingin væri ekki djúpt úthugsuð. Ekkert viðmælenda minna hafði heldur velt fyrir sér raunverulegum tilgangi eða markmiðum kynjaskiptingarinnar en aðspurð sögðu flest að markmiðin væru þau sömu og almennt í starfinu og nefndu reynslunám, sjálfseflingu og hópefli í því samhengi. Öll svöruðu neitandi þegar ég spurði hvort kynjaskipta starfið byggði á ákveðinni hugmyndafræði. Ásdís sagði viðtalið vekja sig til umhugsunar: „[E]ftir hverju erum við að vinna? [...] ég kannski fer meira að pæla í því núna...“

Herkænska

Herkænskubrögð orðræðunnar er það sem ljáir henni mátt, og réttmætir hana um leið. Í gegnum þau er viðfang orðræðunnar enn fremur skilgreint og þekking um það þróuð (Carabine, 2001). Þrástefið um barna- og unglingsalýðræði í orðræðu viðmælenda minna fellur undir þessa skilgreiningu. Allir viðmælendur vísa endurtekið í vilja barnanna eða áhuga hvað varðar kynjaskiptu klúbbana. Þau benda á að börnin hafi sjálf beðið um eða haft frumkvæðið að kynjaskiptum eða

þemategdum klúbbum og telja að við því verði að bregðast. Með því að viðhafa þetta (að öllum líkindum ómeðvitaða) herkænskubragð afsalar starfsfólkis sér ábyrgð á kynjaskiptingunni og réttlætir hana gagnrýnilaust. Viðfangið sem til verður er barn eða unglings með sjálfstæðan vilja og getu til fullkomins sjálfsákvörðunarréttar, óháð aldri, þroska eða félagslegum aðstæðum. Samkvæmt þekkingunni sem þróast ber að virða óskir barna og unglings, burtséð frá því hverjar neikvæðar afleiðingar þeirra kunna að vera, og líta fram hjá því að langanir og þrár spretta ekki upp úr tömi heldur verða til í ákveðnu félagslegu samhengi, sem felur í sér bæði fyrirmynndir og staðalmyndir.

Samhengi 1: Bakgrunnur

Hjallastefnan er hugmyndafræði sem gengur út á kynjaskiptingu í skólastarfi bróðurpart dags í þeim tilgangi að mæta ólíkum þörfum kynjanna og vinna gegn staðalmyndum (Margrét Pála Ólafsdóttir, 1992; 1998). Hugmyndafræðin var umdeild þegar fyrsti leikskólinn hóf að starfa eftir henni árið 1989 en Margrét Pála Ólafsdóttir, upphafskona hennar, segist greina verulegan mun á viðhorfi fólks til skólanna og hugmyndafræðinnar frá því sem var þegar hún fór af stað með starfið. Árið 2000 var eignarhaldsfélagið Hjallastefnan stofnað og sér það um rekstur á þeim tíu leikskólum og þremur grunnskólum sem í dag starfa eftir hugmyndafræðinni (Þóra Tómasdóttir, 2011). Margrét Pála lýsir því í viðtalið við Þóru Tómasdóttur í *Fréttatímanum* í apríl 2011 að það sé „erfitt fyrir [hana] sem gamla vinstrikonu að segja þetta en ef engin samkeppni er munum við öll að lokum tapa“ (bls. 20) og um leið segist hún telja eðlilegt að í kringum fjórðungur allra skóla á landinu séu sjálfstætt starfandi. Viðtalið í *Fréttatímanum* snýst reyndar minnst um hugmyndafræði Hjallastefnu en meira um rekstur skólanna og þá einna helst það að þeir skili afgangi „á þessum tímum“ (bls. 18). Þessi innleiðing markaðshygju í skólastarf er meðal þess sem Ingólfur Á. Jóhannesson (2004) nefnir (stuttlega) í bók sinni *Karlmannska og jafnréttisuppeldi* og þá í því samhengi að markaðsvæðing dragi jafnan úr áherslu á kynjajafnrétti.

Femínismi 20. aldarinnar snerist að miklu leyti um að afbyggja hugmyndir um djúpstæðan mun á konum og körlum og krefjast frelsis á þeim forsendum að meintur

munur væri ekki til (Bertens, 2008). Að sama skapi hafnar einstaklingsorðræða nýfrjálshyggjunnar konum sem skilgreindum samfélagshóp (McRobbie, 2009; Þorgerður Einarsdóttir, 2010) og því ekki í anda þessara tveggja hugmyndafræða að kynjaskipta með þeim hætti sem gert er í Hjallastefnunni. Ef marka má orð Margrétar Pálu um að Hjallastefnan sé stækkandi fyrirtæki og hugmyndafræðin njóti æ meiri vinsælda virðist jákvætt viðhorf til kynjaskiptingar í barna- og ungingastarfi vera að aukast. Mögulega hefur hugmyndin fengið réttmætingu í gegnum orðræðu markaðsvæðingar og nýfrjálshyggju þar sem einkarekstur er litinn jákvæðum augum (sjá Stefán Ólafsson, 2006). Með því að kynna kynjaskipta uppeldisfræði undir formerkjum hagkvæmni og einkaframtaks samþykkir samfélagið ef til vill hugmynd sem auðveldlega hefði getað verið slegin út af boðinu sem ríkiskommúnísk aðskilnaðarstefna, hefði hún komið frá hinu opinbera.

Ég velti fyrir mér hvort að ein afleiðing af velgengni Hjallastefnunnar sé að kynjaskipting verði viðteknari í barna- og ungingastarfi án þess að henni fylgi sérstök hugmyndafræði, hvað þá femínísk. Getur verið að kynjaskipting Hjallastefnunnar eigi þátt í að náttúrugera flokkun eftir kyni á stöðum þar sem ekki er lögð áhersla á að mæta ólíkum þörfum stelpna og stráka eða spryrna gegn staðalmyndum, með þeim afleiðingum að enn frekar er skerpt á hinum félagslega tilbúna mismun og tvíhyggju? Þessum spurningum verður ekki svarað hér en það er vert að hafa þær í huga við rannsókn á kynjaskiptu frítímastarfi barna og unglings.

Samhengi 2: Net valds og þekkingar

Kenningar Foucault um vald og þekkingu ganga út frá að vald sæki lögmætingu sína til orðræðu. Þannig er vald mikilvægur þáttur í því hvernig þekking verður til (Carabine, 2001). Mér þykir rétt að telja til í þessu verkefni þrjú atriði sem viðkoma neti valds og þekkingar í íslenskum samtíma. Segja má að þetta séu þrenns konar birtingarmyndir þeirrar almennu þekkingar (viðteknu skoðunnar) að ákveðið vald (eins samfélagshóps yfir öðrum eða einnar hugmyndafræði yfir annarri) séu annað hvort myta eða þá réttmæt og eðlileg.

Í fyrsta lagi áleit Bourdieu (2001) karllæg yfirráð vera grófasta dæmið um stigveldi, vald og undirskipan í samfélagini og taldi lykilinn að viðhaldi slíkra yfirráða

vera að finna í því hvernig þau náttúrugera sig. Það hvernig karlkynið trónir yfir kvenkyninu í félagslegu stigveldi virðist ekki bara eðlilegt heldur fullkomlega réttmætt í augum bæði karla og kvenna. Hér skipta höfuðmáli fyrrnefnd miskennsl úr hugtakaramma Bourdieu, þ.e. að valdasamspil eru hulin sjónum fólks, þau eru ekki skynjuð sem valdasamspil eða yfirráð heldur sem réttmæt, náttúruleg eða óvífengjanleg, og þannig viðheldur valdið sjálfu sér (Bourdieu og Passeron, 1977).

Í öðru lagi er rétt að líta til þess að samkvæmt ríkjandi hugmyndafræði er einstaklingshyggja verðugri leið til að skoða félagslegan veruleika heldur en hugmyndir sem ganga út frá því að í samféluginu sé að finna undirsetta hópa sem deili ákveðinni reynslu í ljósi bakgrunns síns og upplifana. Þessi hugmynd endurspeglast ekki síst í orðum Birgis þess efnis að þrátt fyrir að skýr og merkjanlegur munur sé á strákum og stelpum, og þrátt fyrir að nauðsynlegt sé að styrkja hugmyndir barna um kyn sitt, „vinni [maður] meira markvisst bara með einstaklinga heldur en [...] með stelpur og stráka eftir einhverjum ákveðnum formúlum“. Einstaklingshyggja hefur tekið við af femínisma, eins og McRobbie (2009) bendir á, og lokar úti möguleikann á umræðu um kynjapólítík eða réttindabaráttu fyrir hönd skilgreindra samfélagshópa.

Í þriðja lagi verður ekki hjá því komist að benda á að gildismat fullorðinna, og hugmyndir þeirra um hvað er eðlileg og ásættanleg hegðun, vega þyngra í samféluginu en hugmyndir barna og unglings um sömu hluti. Þetta birtist skýrt í þeirri yfirlýstu stefnu félagsmiðstöðva að vera félagslegt taumhald og vinna forvarnarstarf (Árni Guðmundsson, 2007) en ekki síður í þeim hugmyndum viðmælenda minna að hlutverk þeirra í starfi sé að leiðbeina og kenna. Ég tek þetta fram í því skyni að undirstrika ábyrgð starfsfólks í frítímastarfi, ekki síst þegar kemur að staðalmyndum og því að vera fyrirmyn dir fyrir sér yngra og ómótaðra fólk.

Áhrif og afleiðingar

Áhrif og afleiðingar þeirrar orðræðu sem ég hef lýst er fyrst og fremst áframhaldandi framleiðsla á ríkjandi kynjakerfi. Orðræðan er skapandi, eins og fram hefur komið, og hefur áhrif langt inn í efnislegan veruleika fólks. Hún býr til þær staðalmyndir sem hún fjallar um og styrkir í sessi hugmyndirnar sem liggja að baki henni. Þessar

staðalmyndir og þessar hugmyndir aðlaga sig mögulega að breyttum veruleika en þær halda áfram að vera til og að vera kúgandi svo lengi sem orðræðan fær að vera óáreitt.

Orðræða tvíhyggju festir í sessi tvíhyggju hugmyndir um að smávægilegur líffræðilegur munur á borð við ólík kynfæri séu eðlilegar forsendur til að flokka fólk út frá. Orðræða einstaklingshyggju styrkir hugmyndir um frjálsan vilja, óháð ytri aðstæðum og samhengi. Það sama gerir orðræða lýðræðis. Þegar orðræður tvíhyggju og einstaklingshyggju rekast á kemur orðræða eðlishyggju til bjargar og elur á hugmyndum um náttúrúlegan, meðfæddan mun á körlum og konum. Orðræða sem einkennist af tvíhyggju, eðlishyggju og gagnkynhneigðu forræði framleiðir gagnkynhneigt fólk og jaðarsetur annað fólk. Allar þessar orðræður byggja á staðalmyndum og endurframleiða þær staðalmyndir sem þær byggja á. Þannig eiga þær þátt í endurframleiðslu á ríkjandi samfélagsskipan.

Takmarkanir

Takmarkanir rannsóknarinnar felast ekki síst í því hve smátt úrtakið er. Hún veitir ekki nema takmarkaða innsýn íugarheim fárra einstaklinga. Að viðtolunum loknum brenna á mér spurningar sem ég vildi gjarnan, eftir á að hyggja, hafa spurt og löngun eftir svörum sem ég ekki fékk. Mér þykir umhugsunarvert að viðmælendur míni virtust lítið hafa velt því fyrir sér hvaðan kynjaskiptingin kemur eða hver er tilgangur hennar en flest virtust þau hugsi að loknum viðtolunum, líkt og viðtolin hefðu vakið þau til umhugsunar eða kveikt hjá þeim spurningar sem lúta að starfinu. Ennfremur hefði ég viljað ræða í lengra máli þá gagnrýni sem kynjaskipt starf hefur fengið á sig en á því gafst ekki færi í svo afmörkuðu verkefni.

5. Niðurstöður og lokaorð

Í þessum kafla geri ég grein fyrir niðurstöðum rannsóknarinnar og svara rannsóknarspurningum. Eftirfarandi rannsóknarspurningar voru lagðar fram í upphafi ritgerðarinnar:

- Hverjar eru hugmyndir starfsfólks í frítímastarfi barna og unglings um kynjaskipt klúbbastarf?

- Hvernig birtast tvíhyggja, gagnkynhneigt forræði og staðalmyndir í orðræðu starfsfólks í félagsmiðstöðvum og á frístundaheimilum?
- Hver eru áhrif einstaklingshyggju og lýðræðishugmynda á kynjaskipt klúbbastarf í frítímastarfi barna og unglings?
- Gegna stelpuklúbbar hlutverki „öruggs rýmis“ samkvæmt femínískum hugmyndum?

Svarið við fyrstu spurningunni kemur í ljós eftir því sem þeim seinni er svarað en í grófum dráttum má segja að í hugmyndum viðmælenda minna um kynjaskipt klúbbastarf mátti greina sjö þemu sem verða nánar útlistuð hér á eftir.

Fyrst ber að víkja að birtingarmyndum tvíhyggju, gagnkynhneigðs forræðis og staðalmynda í orðræðu viðmælenda minna. Tvíhyggja birtist fyrst og fremst í undirliggjandi, óorðaðri hugmynd um réttmæti kyngerva; að kynin séu hvorki fleiri né færri en tvö og að eðlilegt sé að flokka fólk út frá þeim. Þessi hugmynd virðist liggja svo djúpt, og vera svo viðtekin, að hún er sjaldnast orðuð, það ríkir þögn um möguleikann á að hún gæti ekki átt rétt á sér. Chambers (2005) bendir á að „kjarni sérhvers stigveldis [felist] í þeim greinarmun sem gerður er á fólk eftir því hvar í stigveldinu það tekur sér stöðu“ (bls. 327).⁴ Tvíhyggja býður því ekki einungis heim hættunni á að fólk séu settar skorður út frá kyngervi heldur einnig að því sé fundinn staður í ákveðnu stigveldi samfélagsins. Tvíhyggja er enn fremur forsenda gagnkynhneigðs forræðis, enda byggir gagnkynhneigð sem slík tilvist sína á tvíhyggjuhugmyndum um kynin. Í orðræðu viðmælenda minna birtist gagnkynhneigt forræði í ummælum um gagnkynhneigt kynlíf, gagnkynhneigð sambönd og gagnkynhneigða ást en þögn um annars konar kynlíf, ástir eða kynhneigðir. Sé þetta sett í samhengi valds og þekkingar má orða það sem svo að orðræðan veit að gagnkynhneigð er eðlilegri kynhneigð en aðrar, hún býr yfir þekkingu þess efnis, og þeirri þekkingu ljær hún réttmæti fyrir tilstilli valdsins sem hún býr yfir. Fyrir

⁴ „At the heart of any system of hierarchy is the distinction made between those who occupy different hierarchical positions.“

miskennsl tekur fólk skilaboðum orðræðunnar sem gefnum og þannig stuðlar hún að viðhaldi gagnkynhneigðs forræðis og framleiðslu á fleira gagnkynhneigðu fólk.

Staðlaðar lýsingar á stelpum og strákum komu ítrekað fyrir í orðræðu viðmælenda minna. Drengjum var lýst sem háværum, mjög virkum og með takmarkaða athyglisgáfu, á meðan stúlkum var lýst sem fremur passífum og umfram annað áhugasamar um hársvyrtingu, förðun og stráka. Hið táknbundna ofbeldi tekur á sig sína kröftugustu birtingarmynd í formi sjálfsútilokunar fólks frá viðfangsefnum sem ekki eru dæmigerð fyrir þeirra kyngeiri. Stelpur fara síður í adrenalínlúbbba og strákar ræða ekki um sín hjartans mál. Kynjakerfið viðheldur sér og endurframleiðir sjálft sig átakalítið fyrir tilstilli lögmætingarvalds ríkjandi orðræðu og endurtekinna miskennsla sem styrkja kynjaðan veruhátt. Getuleysi viðmælenda minna til að bregðast við staðalmyndum var einnig áberandi, en þó flest virtust upplýst um skaðsemi staðalmynda virtust þau ekki meðvituð um eigin þátt í viðhaldi þeirra og móturn, hvað þá búa yfir úrræðum til að vinna gegn þeim.

Áhrif einstaklingshyggju og lýðræðis á kynjaskipt klúbbastarf mátti öðru fremur greina í því hvernig einstaklingshyggja, eins og hún birtist í orðræðu viðmælenda minna og eins og fræðimenn hafa lýst henni (McRobbie, 2009; Þorgerður Einarsdóttir, 2010), ýkir mátt hins frjálsa vilja og hundrar víðara samhengi sem hefur áhrif á og mótar langanir fólks og þrár, áhugasvið og ákvarðanir. Hugmyndin um hinn frjálsa einstakling er lýðræðinu nauðsynleg en einstaklingshyggja hundrar kynjavídd samfélagsins, þá hina sömu og tvíhyggjan hefur skapað og báðar viðhalda, og einstaklingsgerir kerfisbundið misrétti (Þorgerður Einarsdóttir, 2010). Þannig viðheldur hún staðalmyndum og endurframleiðslu á valdasamböndum með því að bera fyrir sig frjálsum vilja, en í orðræðu viðmælenda minna er frjáls vilji yfir gagnrýni hafinn. Það að strákar skapi myndverk eftir forskrift staðlaðrar karlrembu og rasista er ekki gagnrýnt og ekki heldur spurt hvers vegna stelpur sneiða fram hjá frítímastarfi sem í orði kveðnu stendur þeim jafn opið og strákunum. Hér er um að ræða kerfisbundin miskennsl þar sem valdatengslin sem orsaka vinsældir Gillzeneggers og karlmennsku hans fara fram hjá fólk, eða að þeim

er tekið sem réttmætum, þannig að strákum og stelpum er ýtt út í sjálfsútilokun sem endurframleiðir kynjaðan veruhátt.

Síðasta rannsóknarspurningin er hvort að stelpuklúbbar gegni hlutverki öruggs rýmis eins og femínistar hafa lýst þeim. Þær fullyrðingar viðmælenda minna að frumkvæðið að stelpuklúbbum komi oftar en ekki frá stelpunum sjálfum bendir til að svo geti verið. Stúlkur hafa innbyrt eigin undirskipun í samféluginu svo hún rennur saman við veruhátt þeirra og gerir að verkum að þær sætta sig við hliðarrými til að sinna sjálfum sér og hugðarefnum sínum frekar en að krefjast pláss til jafns við félaga sína af karlkyni. Jákvæður ávinningur af öruggum rýmum getur hins vegar verið talsverður og til að mynda nefnir bell hooks (2000) þau sem lykilatriði í femínískri vitundarvakningu kvenna, sem Chambers (2005) telur að geti verið forsenda þess að rof myndist á milli sviðs og veruháttar sem hefur umbreytingu í för með sér. Hættan er þó sú að ef ekki er unnið eftir ígrundaðri hugmyndafræði verði þessi öruggu rými vettvangur endurframleiðslu á staðalmyndum, valdaójafnvægi og stigveldum líkt og í ytra samféluginu.

Í upphafi skyldi endinn skoða

Við skipulagningu á frítímastarfi barna og ungmenna er nauðsynlegt að fyrir liggi hver markmiðin eru og hvaða leiðum á að beita til að ná þeim. Í þeim viðtölum sem ég tók um kynjaskipt klúbbastarf kom fram að það hvíldi ekki á sterkum hugmyndafræðilegum grunni heldur virtist öðru fremur vera tilkomið vegna aldagamalla tvíhyggjuhugmynda um kynin sem andstæður. Það er álit mitt að slíkt fyrirkomulag sé líklegt til að endurframleiða valdatengsl, viðhalda ríkjandi samfélagsskipan og takmarka raunverulegt einstaklingsfrelsi barna og unglings. Þar af leiðandi tel ég nauðsynlegt að hefja markvissa kennslu í kynjafræðum fyrir alla nemendur á Menntavísindasviði Háskóla Íslands í þeim tilgangi að auka meðvitund þeirra um kyn og kyngervi, karllæg yfirráð, gagnkynhneigt forræði og táknbundið ofbeldi svo að fólk sem starfar á vettvangi barna og unglings hafi tök á að bregðast við staðalmyndum og öðrum birtingarmyndum kúgandi kynjakerfis. Ennfremur tel ég ljóst að frekari rannsókna á sviði kynjafræða og frítímastarfs barna og unglings er

þörf eigi sá vettvangur að standa undir nafni sem vettvangur heilbrigðis og hollra lifnaðarháttar.

Heimildir

Árni Guðmundsson (2007). *Saga félagsmiðstöðva í Reykjavík 1942-1992.*

Hafnarfjörður: [höf.]

Ásta Jóhannsdóttir og Kristín Anna Hjálmarsdóttir (2011). „Pú þarf að þvífa húðina, lykta vel, plokka augabryrnar, snyrta neglurnar, vera tónaður, tanaður og kjötaður. Einungis þá ertu orðinn alvöru maður!“ Óbirt handritsdrög.

Beauvoir, S. de, (1949/1953). *The Second Sex*. London: Vintage Books.

Berger, K.S. (2008). *The Developing Person: Through The Lifespan*. New York: Worth Publishers.

Bertens, H. (2008). *Literary Theory: the basics*. New York: Routledge.

Bourdieu, P. og Passeron, J.-C. (1977). *Reproduction in Education, Society and Culture*. London: Sage Publications.

Bourdieu, P. (1986). The forms of Capital. Í J.G. Richardson (Ritstj.), *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education* (bls. 241-258). New York: Greenwood Press.

Bourdieu, P. (1991). *Language and Symbolic Power*. Cambridge: Polity Press.

Bourdieu, P. (1998). *Practical Reason: On the Theory of Action*. Cambridge: Polity.

Bourdieu, P. (2001). *Masculine Domination*. Cambridge: Polity Press.

Bull, C., Hoose J. og Weed, M. (2003). *An Introduction to Leisure Studies*. Harlow: FT Prentice Hall.

Carabine, J. (2001). Unmarried motherhood 1830-1990: A genealogical analysis. Í M. Wetherell, S. Taylor, og S.J. Yates (Ritstj.), *Discourse as data: A guide for analysis* (bls. 267-310). London: The Open University.

Chambers, C. (2005). Masculine domination, radical feminism and change. *Feminist Theory*, 6(3), 325-346.

Egill Einarsson (2009). *Mannasiðir Gillz: handbók herramannsins*. Reykjavík: Bókafélagið.

Egill Einarsson (2010). *Lífsleikni Gillz: handbók karlmannsins*. Reykjavík: Bókafélagið.

Egill Einarsson (2011, 22. mars). *Mannasiðir Gillz koma út á dvd núna á*

fimmtudaginn 24. mars! Sótt 20. apríl 2011 af:

<http://www.gillz.is/?p=1881>

Egill Einarsson (e.d.). *Íslensk Öndvegisrit Gillz.* Sótt 20. apríl 2011 af:

http://www.gillz.is/?page_id=2

Eichler, M. (1988). *Nonsexist Research Methods: A Practical Guide.* Boston: Unwin Hyman.

Eygló Rúnarsdóttir, Hulda Valdís Valdimarsdóttir, Jóhannes Guðlaugsson, Kristrún Lilja Daðadóttir og Steingerður Kristjánsdóttir (2006). *Starfsskrá skrifstofu tómstundamála – ÍTR.* Reykjavík: Íþróttá- og tómstundasvið Reykjavíkur.

Guðmundur Vigfússon. (1943). *Æskulýðshöll í Reykjavík.* Í *Tímarit Máls og menningar* 4(1), 30-32.

Gyða Margrét Pétursdóttir (2009). *Within the aura of gender equality: Icelandic work cultures, gender relations and family responsibility: a holistic approach.* Óbirt doktorsritgerð: Háskóli Íslands, Stjórnmálafræðideild.

Harding, S. (1996). Rethinking Standpoint Epistemology: What Is ‘Strong Objectivity’? Í E.F. Keller og H.E. Longino (Ritstj.), *Feminism and Science* (bls. 235-247). Oxford: University Press.

Hermanowicz, J.C. (2002). The Great Interview: 25 Strategies for Studying People in Bed. *Qualitative Sociology*, 25(4), 479-499.

hooks, b. (1994). Seduced by Violence No More. Í b. hooks, *Outlaw Culture* (bls. 128-133). New York: Routledge Classics.

hooks, b. (2000). Consciousness-Raising: A Constant Change of Heart. Í b. hooks, *Feminism is for everybody: Passionate Politics* (bls. 7-12). London: Pluto Press.

Hrafnhildur Snæfríðar- og Gunnarsdóttir (2011). *Svo dettur maður bara inn í einhvern straum: Um áhrifavalda og stýrandi orðræðu í menningu raun- og tæknivísindagreina HÍ.* Óbirt meistaraprófsritgerð: Háskóli Íslands, Félagsvísindasvið.

Ingólfur Á. Jóhannsson (2004). *Karlmannska og jafnréttisuppeldi.* Reykjavík: Rannsóknarstofa í kvenna- og kynjafræðum.

- Jenkins, R. (2000). Pierre Bourdieu and the Reproduction of Determinism. Í D. Robbins (Ritstj.). *Pierre Bourdieu*, (2. bindi) (bls. 148-162). London: Sage Publications.
- Jóhannes Helgi. (1955). Fjöregg í tröllahöndum. *Birtingur* 1(4), 22-28.
- Jóna Ingibjörg Jónsdóttir (2009). *Kynlíf: heilbrigði, ást og erótík*. Reykjavík: Opna.
- Kruse, A.-M. (1998). Uppeldisfræði fyrir stelpur og stráka. Í A.-L. Arnesen (Aðalritstj.), *Líkt og ólíkt: Kynjavíddin í uppeldisfræðilegri hugsun og starfi* (bls. 41-57). Reykjavík: Háskólaútgáfan.
- Macdonell, D. (1987). *Theories of Discourse: An Introduction*. Oxford: Basil Blackwell.
- Magnús Þór Snæbjörnsson og Viðar Þorsteinsson (Ritstj.). (2009). *Af marxisma*. Reykjavík: Nýhil.
- Margrét Pála Ólafsdóttir (1992). *Æfingin skapar meistarann: leikskóli fyrir stelpur og stráka*. Reykjavík: Mál og menning.
- Margrét Pála Ólafsdóttir (1998). Kynjaskipting á leikskólanum „Hjalla“. Í A.-L. Arnesen (Aðalritstj.), *Líkt og ólíkt: Kynjavíddin í uppeldisfræðilegri hugsun og starfi* (bls. 59-72). Reykjavík: Háskólaútgáfan.
- McRobbie, A. (2009). *The Aftermath of Feminism: Gender, Culture and Social Change*. Los Angeles: Sage.
- Mottier, V. (2002). Masculine domination: Gender and power in Bourdieu's writings. *Feminist Theory*, 3(3), 345-359.
- Sigríður Matthíasdóttir (2002). Aðferðir og kenningar kynjasögunnar: þróun og framtíðarsýn. Í Erla Hulda Valdimarsdóttir (Ritstj.), *2. íslenska sögubingið 2002; Ráðstefnurit I* (bls. 32-42). Reykjavík: Sagnfræðistofnun Háskóla Íslands, Sagnfræðingafélag Íslands, Sögufélag.
- Sigríður Þorgeirsdóttir (2002). Um meintan dauða femínismans. *Ritið* 2(2), 77-101.
- Skirbekk, G. og Gilje, N. (1999). *Heimspekkisaga*. Reykjavík: Háskólaútgáfan.
- Stefán Ólafsson (2006). *Maðurinn sem rændi frelsinu: um áhrif Miltons Friedman á frelsi og farsæld almennings*. Sótt 18. apríl 2011 af: www.hi.is/~olafsson/madurinnsemraendifre.doc
- Svandís Anna Sigurðardóttir (2006). *Leikjanámskeið ÍTR*. Óútgefið handrit.

- Wacquant, L. (2008). Pierre Bourdieu. Í R. Stones (Ritstj.), *Key Sociological Thinker*, (2. útgáfa)(bls. 261-277). Hampshire: Palgrave Macmillan.
- Þorgerður Einarsdóttir (2010). Kynjamynndir og kyngervi nýfrjálshyggjunnar. Í Kolbeinn Stefánsson (Ritstj.). *Eilífðarvélín: Uppgjör við nýfrjálshyggjuna* (bls. 195-219). Reykjavík: Háskólaútgáfan.
- Þóra Tómasdóttir (2011, 1.-3. apríl). Í reipitogi er gott að sleppa reipinu. *Fréttatíminn*, bls. 18.

Viðauki

Viðtalsvíslir 1

1) Inngangur

- 1.1) Geturðu byrjað á að útskýra fyrir mér í hverju starfsemi frístundaheimila ÍTR felst almennt?
- 1.2) Geturðu nú útskýrt fyrir mér í hverju daglegt starf á þínum starfsstað felst?
- 1.3) Hvað felst í þínu starfi?
- 1.4) Hver er þinn bakgrunnur, hvaða menntun og reynslu hefurðu í þessum geira?

2) Upphaf og tilgangur kynjaskiptingar

- 2.1) Hvenær byrjuðuð þið með kynjaskipt starf hérna?
- 2.2) Hvaðan kom hugmyndin?
- 2.3) Hver er tilgangurinn, með kynjaskiptu starfi?
- 2.4) Hvers vegna finnst þér ástæða til að kynjaskipta?
- 2.5) Finnst þér vera áþreifanlegur munur á stelpum og strákum í þínu starfi hér?
- 2.6) Finnst þér þið vera að svara ákveðinni þörf með kynjaskiptingunni?
- 2.7) **Ef já við 2.4:** Eruð þið markvisst að vinna með þennan mun sem þið greinið og þá hvernig?

3) Framkvæmd á kynjaskiptu starfi

- 3.1) Geturðu sagt mér aðeins frá því hvað er gert í hvorum klúbb fyrir sig?
- 3.2) Hvað með kyn starfsmanna, skiptir það máli?
- 3.3) Er dagskráin fyrirfram skipulögð?
- 3.4) Hver ákveður dagskrána?

Ef það er starfsfólk: Út frá hvaða forsendum sinnir það skipulagningu, hvað hefur það í huga þegar það ákveður dagskrána?

Ef það eru börnin: Hversu mikla leiðsögn fá þau þegar þau ákveða dagskrána, eru gefnir valkostir sem þau velja á milli eða koma þau með hugmyndirnar sjálf?

- 3.5) Ég sé á heimasíðunni ykkar að það er algert leyndarmál hvað er gert í hvorum klúbb fyrir sig, geturðu útskýrt fyrir mér aðeins hvers vegna það er?

3.6) Er eitthvað sem stendur upp úr úr þessu starfi? Jafnvel eitthvað atvik sem þú ert til í að segja mér frá?

4) Hugmyndafræðilegur bakgrunnur kynjaskipts starfs

4.1) Hver er hugmyndafræðilegur bakgrunnur kynjaskipts starf hérna?

4.2) Telurðu það vera í samræmi við leiðarljós ÍTR um lýðræði/margbreyleikann sem er lögð áhersla á samkvæmt Reggio Emilia?

4.3) ÍTR hefur kenningar Erikson að líka að leiðarljósi, hann taldi kyn vera mikilvægan þátt í sjálfsmynd fólks, eruð þið, með þessu kynjaskipta starfi, að fylgja eftir kenningum hans?

4.4) Finnst þér mikilvægt að styrkja hugmyndir einstaklingsins um kyn sitt?

4.5) ÍTR hefur kenningar Wolfensberger um normalíseringu að leiðarljósi þegar kemur að börnum með fötlun, eruð þið jafnvel að taka þá kenningu út fyrir þann ramma, þ.e.a.s. út fyrir fötlun, og byggja á henni í kynjaskipta starfinu?

5) Niðurlag

5.1) Hver hafa viðbrögð barnanna verið við kynjaskipta starfinu?

5.2) En foreldranna?

5.3) Er eitthvað sem þú vilt bæta við, eitthvað sem ég hef gleymt að spyrja um?

Viðtalsvíðir 2

1) Inngangur

- 1.1) Geturðu byrjað á að útskýra fyrir mér í hverju starfsemi félagsmiðstöðva ÍTR felst?
- 1.2) Geturðu nú útskýrt fyrir mér í hverju daglegt starf á þínum starfsstað felst?
- 1.3) Hvað felst í þínu starfi?
- 1.4) Og hver er þinn bakgrunnur, hvaða menntun og reynslu hefurðu í þessum geira?
- 1.5) Hver er aldur þinn?

2) Upphaf og tilgangur kynjaskiptingar

- 2.1) Hvenær byrjuðuð þið með kynjaskipt starf hérna?
- 2.2) Hvaðan kom hugmyndin?
- 2.3) Hver er tilgangurinn, með kynjaskiptu starfi?
- 2.4) Hvers vegna finnst þér ástæða til að kynjaskipta?
- 2.5) Finnst þér vera áþreifanlegur munur á stelpum og strákum í þínu starfi hér?
- 2.6) Finnst þér þið vera að svara ákveðinni þörf með kynjaskiptingunni?
- 2.7) **Ef já við 2.4:** Eruð þið markvisst að vinna með þennan mun sem þið greinið og þá hvernig?

3) Framkvæmd á kynjaskiptu starfi

- 3.1) Geturðu sagt mér aðeins frá því hvað er gert í hvorum klúbb fyrir sig?
- 3.2) Hvað með kyn starfsmanna, skiptir það máli?
- 3.3) Er dagskráin alltaf fyrirfram skipulögð?
- 3.4) Hvernig er dagskráin ákveðin?
- 3.5) Markmið klúbbsins er að efla sjálfstraust stúlnanna, bæta ímynd, fræða og síðast en ekki síst hafa gaman, hvernig er þessu markmiði náð?
- 3.6) Er eitthvað sem stendur upp úr í starfinu? Eitthvað atvik kannski?

4) Hugmyndafræðilegur bakgrunnur kynjaskipts starfs

- 4.1) Hver er hugmyndafræðilegur bakgrunnur kynjaskipts starfs hérna?
- 4.2) Hvernig tengirðu það leiðarljósum ÍTR um virka þáttöku, lýðræði og reynslunám?

- 4.3) Eru kenningar Eriks Eriksonar hafðar að leiðarljósi hér?
- 4.4) Finnst þér mikilvægt að styrkja hugmyndir einstaklingsins um kyn sitt?
- 4.5) Kynjaskipt starf hefur verið gagnrýnt fyrir að styrkja staðalmyndir, hvað finnst þér um þá gangrýni?
- 4.6) Önnur þeirra sem hefur umsjón með klúbbnum telur kynjafræði upp sem eitt áhugamála sinna, telurðu að það hafi áhrif áhrif á stúlknaklúbbinn?

5) Niðurlag

- 5.1) Hver hafa viðbrögð krakkanna verið við kynjaskipta starfinu?
- 5.2) En foreldranna?
- 5.3) Er eitthvað sem þú vilt bæta við, eitthvað sem ég hef gleymt að spyrja um?

Viðtalsvíðir 3

1) Inngangur

- 1.1) Geturðu byrjað á að útskýra fyrir mér í hverju starfsemi félagsmiðstöðva ÍTR felst?
- 1.2) Geturðu nú útskýrt fyrir mér í hverju daglegt starf á þínum starfsstað felst?
- 1.3) Hvað felst í þínu starfi?
- 1.4) Og hver er þinn bakgrunnur, hvaða menntun og reynslu hefurðu í þessum geira?
- 1.5) Hver er aldur þinn?

2) Upphaf og tilgangur kynjaskiptingar

- 2.1) Hvenær byrjuðuð þið með kynjaskipt starf hérna?
- 2.2) Hvaðan kom hugmyndin?
- 2.3) Hver er tilgangurinn, með kynjaskiptu starfi?
- 2.4) Hvers vegna er bara stelpuklúbbur starfræktur hérna?
- 2.5) Hvers vegna finnst þér ástæða til að kynjaskipta?
- 2.6) Finnst þér vera áþreifanlegur munur á stelpum og strákum í þínu starfi hér?
- 2.7) Finnst þér þið vera að svara ákveðinni þörf með kynjaskiptingunni?
- 2.8) **Ef já við 2.6:** Eruð þið markvisst að vinna með þennan mun sem þið greinið og þá hvernig?

3) Framkvæmd á kynjaskiptu starfi

- 3.1) Geturðu sagt mér aðeins frá því hvað er gert í hvorum klúbb fyrir sig?
- 3.2) Hvað með kyn starfsmanna, skiptir það máli?
- 3.3) Er dagskráin alltaf fyrirfram skipulögð?
- 3.4) Hvernig er dagskráin ákveðin?
- 3.5) Er eitthvað sem stendur upp úr í starfinu? Eitthvað atvik kannski?

4) Hugmyndafræðilegur bakgrunnur kynjaskipts starfs

- 4.1) Hver er hugmyndafræðilegur bakgrunnur kynjaskipts starfs hérna?
- 4.2) Hvernig tengirðu það leiðarljósum ÍTR um virka þáttöku, lýðræði og reynslunám?
- 4.3) Eru kenningar Eriks Eriksonar hafðar að leiðarljósi hér?

- 4.4) Finnst þér mikilvægt að styrkja hugmyndir einstaklingsins um kyn sitt?
- 4.5) Kynjaskipt starf hefur verið gagnrýnt fyrir að styrkja staðalmyndir, hvað finnst þér um þá gangrýni?

5) Niðurlag

- 5.1) Hver hafa viðbrögð krakkanna verið við kynjaskipta starfinu?
- 5.2) En foreldranna?
- 5.3) Er eitthvað sem þú vilt bæta við, eitthvað sem ég hef gleymt að spyrja um?

Viðtalsvíðir 4

1) Inngangur

- 1.1) Geturðu byrjað á að útskýra fyrir mér í hverju starfsemi frístundaheimila ÍTR felst almennt?
- 1.2) Geturðu nú útskýrt fyrir mér í hverju daglegt starf á þínum starfsstað felst?
- 1.3) Hvað felst í þínu starfi?
- 1.4) Hver er þinn bakgrunnur, hvaða menntun og reynslu hefurðu í þessum geira?
- 1.5) Hver er aldur þinn?

2) Upphaf og tilgangur kynjaskiptingar

- 2.1) Hvenær byrjuðuð þið með kynjaskipt starf hérna?
- 2.2) Hvaðan kom hugmyndin?
- 2.3) Hver er tilgangurinn, með kynjaskiptu starfi?
- 2.4) Hvers vegna finnst þér ástæða til að kynjaskipta?
- 2.5) Finnst þér vera áþreifanlegur munur á stelpum og strákum í þínu starfi hér?
- 2.6) Finnst þér þið vera að svara ákveðinni þörf með kynjaskiptingunni?
- 2.7) **Ef já við 2.4:** Eruð þið markvisst að vinna með þennan mun sem þið greinið og þá hvernig?

3) Framkvæmd á kynjaskiptu starfi

- 3.1) Geturðu sagt mér aðeins frá því hvað er gert í hvorum klúbb fyrir sig?
- 3.2) Hvað með kyn starfsmanna, skiptir það máli?
- 3.3) Er dagskráin alltaf fyrirfram skipulögð?
- 3.4) Hvernig er dagskráin ákveðin?
- 3.6) Er eitthvað sem stendur upp úr úr þessu starfi? Jafnvel eitthvað atvik sem þú ert til í að segja mér frá?

4) Hugmyndafræðilegur bakgrunnur kynjaskipts starfs

- 4.1) Hver er hugmyndafræðilegur bakgrunnur á bak við kynjaskipts starf hérna?
- 4.2) ÍTR hefur kenningar Erikson að líka að leiðarljósi, hann taldi kyn vera mikilvægan þátt í sjálfsmynd fólks, eruð þið, með þessu kynjaskipta starfi, að fylgja eftir kenningum hans?

- 4.3) Finnst þér mikilvægt að styrkja hugmyndir einstaklingsins um kyn sitt?
- 4.4) ÍTR hefur kenningar Wolfensberger um normalíseringu að leiðarljósi þegar kemur að börnum með fötlun, eruð þið jafnvel að taka þá kenningu út fyrir þann ramma, þ.e.a.s. út fyrir fötlun, og byggja á henni í kynjaskipta starfinu?

5) Niðurlag

- 5.1) Hver hafa viðbrögð barnanna verið við kynjaskipta starfinu?
- 5.2) En foreldranna?
- 5.3) Er eitthvað sem þú vilt bæta við, eitthvað sem ég hef gleymt að spyrja um?